

СУЧАСНІСТЬ

ЖОВТЕНЬ 1987 — Ч. 10 (318)

Л. Плющ: ЗАРАЗАР-ЗАКАЗАР

Є. Блакитний: ПРО ТВОРЧІСТЬ
ЯРОСЛАВА ВИЖНИЦЬКОГО

Т. Геврик: ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ І КОНСЕРВАЦІЯ

М. Прокоп: МЕМОРІЯЛ УНР І УГВР
НА МИРОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРИЖІ

Людмила Курилова: ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ ЗЕРОВИМ

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss. Ціна: 8 ам. дол.

Redaktor: V. L. Kaczmarska

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою. Автори статтів та рецензій кидають світло на спірні й болючі події минулого обох народів.

Василь Стус

ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Ю. Шевельова. Ціна: 25 ам. дол.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах шохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Василь Стус

СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обклад. Христини Гориславської. Ціна: 7 ам. дол.

Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт; нова передмова Царинника. Виправлене видання збірки поезій В. Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії, а також нову бібліографію творчости Стуса.

Любомир Винар

НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-1934). У 50-ліття смерти

1986, 120 стор. Ціна: 5 ам. дол.

У вступі до книжки автор зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчости далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчости..."

Юрій Шевельов

**УКРАЇНЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЖОВТЕНЬ 1987
Ч. 10 (318)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — OKTOBER 1987
MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press
450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Віра Вовк*: Іконостас України (II).
13 *Леонід Плющ*: Заразар-Заказар.
27 *Остап Тарнавський*: Літературний Львів під час Другої світової війни (IV).

МИСТЕЦТВО

- 38 *Євген Блакитний*: Про творчість Ярослава Вижницького.
43 *Валеріян Ревуцький*: Національна проблема у виставах «Березоля».
50 *Тит Геврик*: Дерев'яна архітектура України: вивчення, зберігання і консервація.

ІСТОРИЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 65 *Іван Майстренко*: Чи КПРС наднаціональна сила?
74 *Мирослав Прокоп*: Меморіал УНР і УГВР на мировій конференції в Парижі.

СПОГАДИ

- 94 *Людмила Курилова*: Зустрічі з Миколою Зеровим.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 117 Юрій Шевельов. УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941). — *Іван Кошелівець.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 119 *Ліда Палій*: Конференція історії українсько-німецьких взаємин (II).
- 127 Просимо виправити
- 128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ІКОНОСТАС УКРАЇНИ
МІСТЕРІЯ (II)

Віра Вовк

II. ЛЕГЕНДА ТА ІСТОРІЯ

Правобережжя Києва.

АНГЕЛ:

Спом'янім тепер наших святих,
Що шукали незнаних доріг,
Доки стукіт сердець не затих.

Боже слово полонило гріх,
І прозріли їх очі земні
До надземних, надзірних утіх,

Де найвищої ласки зеніт.

СВЯТИЙ АНДРІЙ

ДІДУСЬ серед онуків:

Святий Андрій пішов колись по світі:
Лящали дні пташнею в верховітті.

Ходив по селах, крізь луги та луки,
Із свічником Христової науки.

І слухали селяни й риболови
Ту вістку: і просту, і доброслову.

Так шкандибав він довгими роками
І стукав патерицею об брами,

Щоб люд прийняв премудрости безодню
Та слухав Євангелію Господню.

Колись забрів він аж по гирло річки —
В весні Дніпрова лопотіла стрічка,

Човни гойдалися в воді веселі,
А в зелені ховалися оселі.

Святий Андрій поплив рікою вгору,
Де мерехтіли срібно-сизі гори,

І, станувши над кручею, він мовив:
"На цих верхах і нивах килимових

Поселиться навіки Боже Слово:
Тут стане Київ золотоголовий,

Бо ста соборів величає гроно
Над ним засяє, як свята корона."

Що так передалося рід до роду,
Зродилося в пророчім сні народу.

І до сьогодні на Дніпровій кручі,
Задивлений у води невмирущі,

Андріївський собор красиволиций
Ввижається апостолом столиці.

КИРИЛО І МЕТОДІЙ

Вечір. На горбі Кирилівська церква.

СЛІПА:

Що бачиш, доню, в небеснім полі?

ДІВЧИНКА:

Дві зірки в золоті авреолі.

СЛІПА:

А на узгір'ї, звідкіля дзвони
Несуться благовістю з амвону?

ДІВЧИНКА:

Кирилівська церква.

СЛІПА:

Ті дві зірниці
Де небо на світ благословиться,
Кирило й Methodій, два світила,

Що Євангелію повістили.
Люди їх слухали в рідній мові,
В слов'янським говорі сопілковім.
До азбуки греків многохвали
Декілька літер домалювали,
Щоб також у слов'янському світі
Народ у матірнім алфавиті
Міг Євангелію прочитати.

ДІВЧИНКА:

У кожную днину та в кожне свято.

СЛІПА:

Кирило й Методій, дві зірниці,
Де небо на світ благословиться.

ДІВЧИНКА:

Тепер уже барви сутеніють,
Голубе небо гасне, синіє;
В Кирилівській церкві під карнизом
Звиває ангел небесну ризу.

СВЯТІ ВОЛОДИМИР І ОЛЬГА

В глибині Десятинна церква.

ВОЛОДИМИР:

Ти вибрав нас, прегрішних, вічний Боже:
Мене, який із ключниці родився,
Малушиного сина, братовбивця,
Що взяв насильно братнє шлюбне ложе
І славою гучною перепився.

ОЛЬГА:

Ти вибрав нас своїми маяками:
Мене, яка жорстоко полюбила
І, давши помсті горобині крила,
У володінні довгими роками
Криваві пальці персями покрила.

ВОЛОДИМИР:

І сталася нечувана подія:
Ти вибрав нас, предвічний і столикий!
Серед усіх посланій бучнокликх
Ми благовість почули Візантії,
І обняло нас полум'я велике.

ОЛЬГА:

Вода свячена нам скропила чола,
Та, хресниця самого Константина,
Надалі я чорнозему дитина,
Де сонце із тризубом ходить полем
І де стосурма родиться година.

ВОЛОДИМИР:

Однак лише Перун наш срібноглавий
Упав із круч? Невже ми потопили
Теж нашу пристрасть, наші хижі сили?
Чи випустив на волю лихославих
Нешлюбних жон мій терем, мій Васильїв?

ОЛЬГА:

Чи я простила диким деревлянам
Смерть Ігоря? Лиш Бог єдиний знає.
Він вибрав нас, негідних, первомаєм
Своїм відвічним, нерозгадним планам,
І вже народ наш будиться, світає.

ВОЛОДИМИР:

Дніпро хрищені понесе скрижалі,
Розплющуються зіниці України
На ті скарби, що потонули в тіні,
Яких ми, може, справді не пізнали:
Скарби душі, що як душа — нетлінні.

ГОЛОС:

Чи відрікаєшся, Русе-Україно, диявола і всіх його діл?

НАРОД:

Відрікаюся.

ГОЛОС:

Чи віруєш у єдиного Бога в пресвятій Тройці?

НАРОД:

Вірую.

ГОЛОС:

Нині хрищається раба Божа Україна в ім'я Отця і Сина і
Святого Духа.

НАРОД:

Амінь!

Дзвони. Підноситься сонце з хрестом.

БОРИС І ГЛІБ

МОЛОДИЙ ДРУЖИННИК:

Вмирає юне та палке,
І розцвіт косять у буянні;
Були вже в нас святі полки
І Святоп'олки окаянні.

Борис і Гліб зоріють нам
Як неосквернена офіра,
Коли з геєни дише тьма
Гнобителям чесноти й віри.

Їх день короткий: уночі
Минуться гордість та сваволя,
А ранок для високих чіл
Підносить сонця авреолю.

В глибі ікона Христа-учителя.

АНГЕЛ:

Покажи нам мудреців чоло,
Їх сліди не затерті в житті
І плоди роботящих долонь.

Покажи нам їх іскру в бутті,
Хай направить нас дороговказ
На ту путь, що об'явлена їм,

Де покликання гострий наказ.

НЕСТОР ЛІТОПИСЕЦЬ

Лавра.

ЧЕРНЕЦЬ:

Уже закрили прилавки й крамниці,
Та спорожнів залюднений пором,
Ще тільки Нестор при блідій зірниці
Виводить букви гусячим пером.

Знімили вже сктенії, псаломи
Та прогули вечірні тропарі,
І тільки Нестор наш порядок ломить:
Скрипить перо до пізньої пори.

Вже в Лаврі віддзвонили на спочинок.
Тут послушенство правилам — закон!
Ще тільки Нестор, непослушний чину,
Затоплений у свій Патерикон.

НЕСТОР:

Посутеніли наддніпрові кручі
І келія від свічки миготить.
Я, Нестор, у легенди невмирущі
Переливаю перелетну мить.

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Портрет Мономаха.

СПІВЕЦЬ:

Великий князь посланіє писав
Своїм нащадкам на життєвім склоні:
Срібшилися в тривозі княжі скроні,
Бо лютий час на небосклоні став.

Про боязнь Божу він писав, про дар,
Що дістаємо з Божої десниці,
Щоб зустрічати сонце яснолице
І в ложі не залігся володар.

Щоб серце милосердям розцвіло,
Щоб мужність, честь були найвищі цноти...
Грядуть віки ті цноти побороти,
Та шапка Мономаха — їм шолом!

АННА-РИНЯ

Тло: фреска родини Ярослава з київської Софії.

КОРОЛЕВА:

Ще недавно була я дівчатком,
Забавляв нас дідуньо-Добриня,
Казкомов Ярослава нащадкам
І майбутній мені: Анні-Рині.

А вже потім князівною звали...
У завої, в парчевім уборі,
Свічоносиця я богохвала
(І в майбутньому — фреска в соборі...).

Разом з сестрами з терему вікон
Я на злоті дивилася бані,
І спадав юний сон на повіки,
Наче лицар у золоті-грані.

Ми чебрець у вінки заплітали
І пускали в Дніпро на Купала...
Мій вінок десь поплинув у далі —
Я ж у Франції ринею стала.

Тільки Боже письмо, наче віно,
Повезла я в чужину з собою.
Вже квітчають мене — не барвінок,
Тільки туга та скука з журбою.

Це по волі предвічного Бога
Я цю книгу святу зберігаю,
Попрошавши родинні пороги.
В ній чебрець із дніпрового гаю.

Я — під Франції знам'ям і стягом,
Щоб майбутні її вінценосці
Урочисту складали присягу
На цій Біблії руської гості.

МАРІЯ МАГДАЛИНА МАЗЕПИНА

Під мазепинською гравюрою Мігури.

ІГУМЕНЯ:

Я — Магдалина Мазепина,
свого роду перлина.
Коріння дерева тримає
місце, де стояла моя могила
побіч Печерсько-Вознесенського
монастиря.

Оглухли дзвони
У глухівським монастирі,

зчорніли ікони,
де я — ігуменя — молилася за сина.

Мій син Іван, моя кров,
несе в руці булаву гетьманську,
а в другій — академію Могилянсько-Мазепинську

і шість барокових церков
у вічності.

Лиш плашаниця
— срібло на шовку —
дар для Господнього гробу в Єрусалимі
— з руїни моші —
то плашаниця України.

За неї я в вічності
молюся до Божого Сина.

СКОВОРОДА

Дворянська садиба.

КОЗАЧОК:

Він при зорі стає і будить
У пасіці крилатий рій;
Дивуються статечні люди:
Мудрець в одежині старій...

Придубав у вечірню пору —
Лиш хліб і сіль йому платня.
Хто б догадався, що до двору
Зайшов поет, байкар, лютняр?

Той, кого світ даремно ловить,
У світі — маг і володар,
Серед підпеньків безголових
Мислитель наш, Скворода.

ЗАРАЗАР-ЗАКАЗАР

Леонід Плющ

"Слушайте музыку революции"
("Вагнер" — Блок)

I

Сталін колись, десь, якимось висловився, що смерть однієї людини — трагедія, а смерть мільйонів — статистика. І в цьому таки є якась глибока й страшна правда. Хоч історія й знає багатотисячні гека-томби етнічно-релігійного геноциду та все ж усі культури світу базуються на осмисленні життя й смерті індивіда в їхньому відношенні до другої людини.

Наша культура, наші традиційні й нетрадиційні релігії досі не спроможні дати адекватну відповідь ні на український Голодомор 1932-1933 рр., ні на єврейський Голокост 1940-их рр., ні на камбоджійське державно-суспільне самогубство 1970-их рр. Наша психіка не здібна вмістити в себе образ Мегатрупу, наша наука не може пояснити ні багатомільйонного вбивства людей, ні того, що призвело до нього — тоталітаризму. Щось сталося в колективній психіці народів і країн такого, що зробило можливим тотальну смерть, — а тим самим і тотального, колективного вбивцю.

Зерно відповіді на явище тоталітаризму з'являється покищо лише в мистецтві.

В українській літературі маємо сьогодні роман-хроніку¹ *Жовтий князь* Василя Барки. Барці вдалося в якійсь мірі заперечити цинічно-істинну правду Сталіна про нетрагічність смерті мільйонів. Перший великий, вершинний твір української прози, можливо, є першим твором, що художньо усвідомлює Мегатруп і Мегавбивцю. І це робить всебічну його аналізу особливо складною.

Завдання всебічного осмислення цього твору — завдання майбутньої науки, філософії й теології.

Зробимо спробу розглянути найпростіше — те літературне лоно попередників В. Барки, в якому визрів *Жовтий князь*. І навіть це завдання звужимо до пошуків тих джерел роману-хроніки, які визначають собою деякі особливості часопростору твору, не претендуючи на повноту аналізу навіть цих джерел. В цьому відношенні маємо шасливу можливість скористати з того, що Барка філолог, який сам дав нам взірці поетичного й філософсько-теологічного культурознавства.

Загальну філософію тоталітарного геноциду окреслив у 1921 р. Павло Тичина² в поезії "Прометей":

Тут я не стерпів,
Двигнув плечима!
Рвонув усе *к чорту*,³ аж камінь закричав!
Бо подавив *свого й чужого люду*
без ліку...

Дивлюсь тепер на кров,
на корчі тіла, на руїни.
Заплакати? Себе убить?
Щоб знов орли? Щоб знов тирани?!
О ні...
Піду *життя творить нове* —
Хоч би й *по трупах* —
сам!
Так мусить *буть*.

В *Жовтому князі* етап революційного протесту Філантропа-Прометея — давньоминуле, час дії 1932-1933 рр. — етап трупотворного нового життя. "Прометей" зняв маску Філантропа — і виявився новим тираном, безмірно лютішим за тих, на кого повстав: він вже не лічить ні свого, ні чужого люду. Після 1933 р. Сталін розстріляв статистиків, щоб не заважали трупотворності.

Василь Барка вкорінює ці особливості реальної влади Сталіна в образи символістської літератури пореволюційних символістів Блока, Белого й головне "хліборобського Орфея"⁴ Української революції, що поцілував "з мертвяцькою посмішкою" після поразки революції "пантофлю" червоного "папи"! "А червона пантофля, яку він поцілував, таїла в тканині трутизну"⁵ — і цю трутизну відчутно вже в початках іншого твору Тичини, в "Сковороді".

Внутрішня полеміка з цим Тичиновим "Сковородою", протиставленим сковородинським "Замість сонетів і октав", відчутна в багатьох місцях *Жовтого князя* і особливо в символіці засніженого вбивчого млина. На глибинно-музичному рівні чується відгук цього Сковороди-антиСковороди в пісні причинного, божевільного біля жахливого "млина", що забирає в людей не лише хліб, а й саме життя — розстрілом. Божевільний, завинутий в цепи, з'являється під стіни млина-кріпості з "сніговим гробиком", "довгастим ящиком, виліпленим із снігу". Він хоче вимолити в млина борошна, тобто життя й супроводжує своє прохання рецитацією, проказуючи "як віршик", "рівно, як речення до подарунку":

Заразар-заказар
наварив цегів,
празник пошив,
на кості надів,
рудюю запив,
ой-ой-о-о-й!

Заразар-заказар,
кому на, кому ні,
кому труна, кому сніг
ой-ой-ой!

В контексті царства Жовтого князя комунізму принцип реального соціалістичного розподілу "кому на, кому ні" калямбурно чується як "комуна комуні". Саме вона, комуна, проголосила, пародіючи Святе письмо, що "кто не работает, тот не ест", і тому в реальне життя втілює протилежний принцип відняття у хліборобів хліба. Інверсія слова й реальності настільки абсолютна, що люди відчують потребу словотворчості, творення "футуристичної новомови", "заумі".

В душі генія "самовитого" слова Веліміра Хлебнікова діти комуністичного раю грають в новомову: "хліботруси", "хліботруди", "хлібокуси", "хлібопроси", "хлібоноси і хлібовози", "хліботорги і хлібокупи", "хлібократи", "хлібодани", "хлібобери" — "хлібохапи". Та ця нова мова — державний секрет, як і статистика хліба й людей: "Деся проквакаємся з назвами, тата замучать по арештах"...

Вголос новомовою проказує правду про новий світ юродивий-причинний. В його абракадабрі відчувається нелюдський, несвітський сенс.

Комуна розподіляє смерть і життя в сніжнопу пеклі, калямбурно поєднуючи несумісне й роз'єднуючи людей між собою й саму душу людини на протидіючі сліпі сили. В цьому жахливому карнавалі⁶ "сніг" відлунює диявольським "сміхом": кому труна, кому сміх... "мов розлігся сніг зловісний", "лихо буде! треба стерегись..." — думає героїня роману, Дарія Катранник, слухаючи розмову двох інтелігентів про Сталіна. Один із них указує на "причину" лиховісного сніжного пекла Жовтого князя:

И в жёлтых окнах засмеялись,
Что этих бедных провели.

"Це найгіркіші рядки, писані в наш вік".

Один із опівбесідників звертає увагу на "величезні урядові озії":
"Мені видалося: звідти зирнула мара в жовтих шибках".

Другий теж, "ніби чув крижаний подих, коли читав вірш".

Причинний і його віршик спричинені саме цими "найгіркішими рядками нашого віку", рядками з поезії О. Блока "Фабрика" (1903):

И в жёлтых окнах засмеются,
Что этих нищих провели.

Блоківський калямбур "провели": "провели" й "обдурили" вже втілюється в життя, і Барка, можливо підсвідомо, майбутній час "засмеются" перетворює в уже здійснене "засмеялись". Відповідно "нищих" він трансформує в "бєдних", узагальнюючи образ обдурених.

Блоківська "фабрика"⁸ в романі Барки стає "млином". Цей млин — млин-перевертень, бо він несе навколишньому світові не борошно-хліб життя, а смерть, на калямбурному кодї: не муку, а мўку.

И глухо заперты ворота,
А на стене — а на стене
Недвижный кто-то, черный кто-то
Людей считает в тишине.

Я слышу всё с моей вершины:
Он медным голосом зовет
Согнуть измученные спины
Внизу собравшийся народ.

Они войдут, и разбредутся,
Навалят на спины кули
И в жёлтых окнах засмеются,
Что этих нищих провели.

В кулях-мішках звичайно носять зерно й борошно. Селяни бажують потрапити до млина, до борошна. "Біля млина людей — як тіней в ліску".

"Підвода рухається посеред живого кладовища, стає коло пухлих мерців і погребники кладуть їх на полудрабки": "— Снопи повезено"...

Снопи-трупи. В деяких випадках — це живі, але вже як тіні. Глухо замкнуті ворота, "звідки часом виходять партійці з мішечками", тобто з блоківськими "кулями". Російське "кулі" преобразено дійсністю у романі Барки в кўлі, якими стріляють по голодуючих вартіві млина, фабрики смерти. Ось чому замість куля-мішечка, божевільний тримає в руках снігову труну: "Сюди всипте! Борошна: для діток"...

"Всипте" калямбурно зв'язано не тільки з "сипати кўлями", а й звичайним для імперії словозворотом "всипати лози".

"Вартові і їх начальники, що виступили слухати причинного, вмить обтемніли на лицах і схопились бити його лозинами".

У Блока хтось чорний в тиші рахує людей. У Барки Сталіну під час обіду доповідає член ЦК: "смертність масова, вже — мільйони"... І на це "хазяїн" лише "косо огризнувся, обтираючи вуса: не говоріть мені про це: в нас людей досить!"

Хтось чорний на стіні — годинник, яким Блок символізував апокаліптичну фабрику. Це знак Сатурна-Хроноса, який пожирає життя. У Барки рік календарний обернувся в зміїне кільце смерти, в "рок" (російське — фатум). "Бо передвіщено ... для воцарення бельзебула, чії служники, ніби змії, гризтимуть життя"...

Так гризе "хазяїн" одбивну під час розмови про статистику смертності.

Новий календар царства бельзебула, календар "рокової" смерти обіграно в дитячих казкових новотворах: вересень-розбоєнь, жовтень-худень, листопад-пухлень, грудень-трупень, січень-могилень, лютий-людоїдень, березень-пустирень, квітень-чумень... Соціально-натуралістичний календар фізіології смерти з голоду втілено в "самовите" слово мрійників-футуристів, слово, яке стало реальним словом несамовитого 1932-1933 р., що віддзеркалює апокаліптично-народне прислів'я: "Прийде місяць чорнець — всьому світу кінець". Світу як прояву світла. Новий світ за Баркою — підсвіття, труна.

Це живе кладовище хліборобів-тіней, хліборобів-снопів, мука яких стає мукію-борошном для "едему" "хазяїна" й його "совождів".

Кров руда стає тією рудою земною, з якої, хоч це "не передбачено в *Капіталі* Маркса, в розділі "Історична тенденція капіталістичного нагромадження," — видобувається первісний капітал комуністичного "едему". Не лише з крові, але й з слізмуки видобувається це первісне накопичення.

"Хтось десь, боговорожий, схотів швидко нагребти гроші, — і переллють сльози в золото; наситять жадобу".

Містерія нового часопростору калямбурно пародіює містерію Христа, про яку нагадує людям на початку роману сліпий лірник:

Моє реберце коп'єм проб'єте, — алілуя;

З мого серденька потече кров — вода: Господи помилуй.

Я тою кров'ю весь народ скуплю, — алілуя;

Весь народ скуплю, з собою візьму: Господи помилуй.

Бельзевул витягує, виточує золото з крові, сліз і шкіри людей, поглинаючи їх. Чудо його — мінусєвхаристія, перелиття плоті й душ людських в капітал, золото, через одбивну та шашлик із барашків для "хазяїна".

"Понурик надумав з кістками взяти всіх", "бо постановлено: ми шкірами своїми, як великими карбованцями, заплатим" ... "Забісовані", безрогі, понурики — за Євангелієм і твором Достоевського "Беси" — одягають людей в м'юку, нещастя, як у крижану яшурячу кожушанку, здираючи їхню власну шкіру"... розруйнують життя і серця — аби обернути люд в заражений скот, і тягти з нього кров безперешкодно"...

Про це саме й співає свою заумну пісню-абсурд причинний.

"Заразар-заказар" — це "зараз заказ" (замовлення) на "заразу", це забісованість, що стає чумою, яшуром-пошестю, веде до труни. В цьому пляновано-заказаному "Звірем хаосі-абсурді" "цепи", які причинний варить, як жало Змія роздвоюються калям-буром на "цепи", що ними обмолочують снопи, й залізні "цепи", які революція словами "Інтернаціоналу" обіцяла розірвати — але, замість цього: "Вже розсипано зв'язки людські", а в душі людей усе "розбито на окремість, як хворі півтіні".

Цими цепами молотять людей — снопи диявольського врожаю, в ці цепи їх закуто. З трупів-снопів праотцеві — засновникові, Ленінові, вивершують "стіжок", йому присвячують "піраміди" збіжжя, що гніє.

Якою цинічною насмішкою звучали в 1933 р. горді речення Тичинового Прометейя, що так "рвонув" усі кайдани-цепи "к чорту, аж камінь закричав".

В тому ж таки 1933 р. Тичина злочарив:

всіх панів до'дної ями,
буржуїв за буржуями
будем, будем бить!
будем, будем бить!
("Партія веде")

Ям було багато — тисячі, мільйони.

"Підвода рухається посеред живого кладовища ... і відвозять до ям, ближчих ... Дивиться в сторону ям: як там складають «снопи»".

Божевільний шиє собі "празник" і одягає його на кості, бо зі шкіри людей-тіней вже видобули гроші — на індустріалізацію та її прискорення:

Ми тривожим стратосферу,
атомне ядро і сферу —
О прекрасний час!
Неповторний час!

— чарував Тичина "празник" "Партії", що "провела" бідних словами того ж таки Тичини

всім пригнобленим і бідним
руку подаєм!
руку подаєм!

Та не лише ідея причинного та його пісні виростає в противагу до Тичинових ідей і пісень, але й сам образ його вкорінений в образ Біснуватою з поеми "Сковорода". У Тичини Біснуватою революціонера саджають на цеп — причинний Барки сам у цепах, що "облягли його, вкривши і звисши разом з рамтинами від полотна", (у Біснуватою — "лахміття мізерне" й "жовтіли старі штани потерті").

Біснуватий філософує, перебиваючи себе модерністськими "ехолаліями":

Са іра! Са іра!
А ви? Що ви? Кого ви лю?
І землю длю, і люд давлю,

Як бачимо, це саме він вискочив у Тичини у масці Прометей. І не диво — бо йому належить гасло "зарі" різанини, "заразар-заказар".

І все ж... царі...
Сказать?
Я б перший їх
зарі-
зарі-
Ух! *Заворухитись* народу тільки дайте...

"Підвода *рухається* посеред живого кладовища ... Дальні трохи *рушали* вперед, поки виразно побачили, що там — розправа над безоружними ... Мов косарі-крадіжники поспішаючи, кладуть колосся чужої ниви, так кулеметники стріляниною косили ряди селян. Білу поверхню вкрили собою снопи, звалені завчасно, в беззаконних жнивах".

Ось який "празник" пошив собі причинний. Це антиспас, свято антиврожаю, празник людських жертвоприношень мавзолейному, вічноживому Ленінові й його наміснику на землі, антипапі, "понурикові", "хазяїнові".

Часом жниварського свята, спасівським часом 1933 року закінчується роман, — видінням небесної чаші-зорі над селом Кленоточя. Та церкви й священика в селі вже немає, й нікому сказати про свято Преображення хлопчику Андрієві, єдиному вцілілому з родини Катранників. Він душею відчуває це свято: "Палахкотливий стовп, що розкидав свічення, мов грозовиці, на всі напрямки в небозвід, прибрав обрис, подібний до чаші, що сховали

її селяни в чорнозем і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи одні за одним в приреченому колі” (року-фатуму).

Великий скарб “Великого льоху” Шевченка преображений найсвітлішою легендою західнього християнства. Чашею Грааля благословляє В. Барка землю українську та її заповітний скарб:

Церков — домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Світ чи Сонце правди словорівні чаші Граалю — це Христос.

Церквоним святом у вересневу неділю 1932 р. розпочинає Барка свій роман-хроніку. З календаря 1932 р. довідуємося, що таким святом були Головосіки, день страти Івана Хрестителя: 11 вересня. Саме з Головосіками зв’язане й страшне, антисковородинське “зарі” *Біснувато* Тичини. В різально-революційному “Risoluto” Тичина обігрує це “зарі” зареку:

На небі засвітали
зарі!
зарі!
Кого там не убили,
зарі-
зали.

Страшне калямбурне з’єднання “зар” Барка роз’єднує у відповідності до сковородинсько-тичинового “Над двадцятим віком кукіль та Парсіваль” (“Замість сонетів і октав”) на зорю — чашу Грааля й “заразар-заказар” причиненого, наведеного абсурду комуністичної червоної труни.

Та й Тичина тоді ще писав не “Партія веде” й тому завершив строфу віщим

То не березовий *бузовий*
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.
Пройшов чи ще проходить?

(1920 р.)

“Вусатий бузувір” у Барки — Сталін. Бузувіри в свято Головосіків руйнують церкву. Селянам удалося врятувати причасну чашу, потір, який і встав зореку надії Граалю над Андрієм, перво-

званням — після головосіку 1932-1933 рр. — до нового, духовного звитягу.

Хмільну "бузу" варили на честь поганських богів, головню Бакхічних богів врожаю — Яшуру або Волосу. Їм і приносили людські жертви — в ім'я майбутнього врожаю.⁹

"Врожай 1933 р. подекуди видався невиданий: ніби казковий. ... Таких жнив не було від створення світу і вже не буде ... Скільки снопів з ниви, стільки людей лягло".

Християнський Спас, ставши на місце поганського Волосового свята врожаю, преобразив його в свято Преображення плоти світлом правди, Слова Благої вісти. З чорнозему схована церковна чаша піднімається небесною зорею. "Здається над ними, з нетлінною і непереборною силою сходить вона, чаша-зоря, навіки принести порятунок". Так закінчує Барка свій роман-хроніку, містерію, а точніше роман-вертеп.

Сюжетна лінія переховування чаші вкорінена в сам іменник родини Катранників. Катран — хрестоподібна біла польова квітка.¹⁰ Лірник у час руїни співає:

Спаситель сказав: "Не журіться!" - алілуя;
в полі тернина біла зацвіла: Господи помилуй.

"Тернинна" прикмета є й у "катрана". На Кавказі катраном¹¹ звать просякнуту нафтою чи смолою землю, що в юдео-християнській символіці означає гріховну землю, Содом і Гоморру. Таким чином Андрій Катранник — квітка праведности, що виросла з м'яки в печлі Содому й Гоморру, царства Жовтого князя.

Значущою є й назва села Кленоточі, в якому жила й умирала родина Катранників, і з якого відходить *на захід* Андрій Катранник в кінці роману.

Крім вищезгаданих орієнтирів — пісень божевільного й лірника, пов'язаних з сюжетною наскрізною лінією жертвовної смерти в ім'я спасіння чаші-потіру, тобто з мітом Граалю, можна вбачати ключ до тайнопису Барки і в образі чорноклену.¹² У голови родини Мирона Даниловича "здається душа вражена вся, мов обдертий чорноклен, і перенесена в круг без сталих речей, замість яких тепер інші, хоч і подібні"...

Згадаймо, що з клена теж точуть сік, кольором подібніший до крові, ніж березовий. Кленоточчя і є, мабуть, втіленням того головосіку, що за Тичиною пройшов та проходить по всій землі. "Бедних провели" — тобто Прометей виявився Жовтим князем, Мізантропом, столютішим за попередніх царі-тира..., що їх зарі... зали.

Родина Катранників проходить через усі кола пекла, навіть кризь яр, в якому спляють "бедних" серед просмолених дерев і дощок.

Та центр пекла в Барчиному вертелі — зимний, морозний, вихорево-сніговий. Це млин посеред степу.

Пекло не схоже на пекло слов'янської традиції, воно подібніше до "Пекла" Данте. В найнижчій частині Дантового пекла карається й карає сам Люцифер. Здалека він ввижається Данте "млином вітряним". "Дув вітер"... Сніговієм, вихором віс він по всій землі й біля млина "Жовтого князя". Сніговій цей і вихор немов повстали з Блоківських "Дванадцяти", які можуть, разом із "Сковородою" Тичини, бути символом ганебної зради, капітуляції культури перед вихором тоталітарної революції.

Черный вечер.

Белый снег.

Ветер, ветер!

На ногах не стоит человек.

Ветер, ветер —

На всем божьем свете.

"Закривають весь світ" (маси сніжин).

"Сніг забиває зір".

И вьюга пылит им в очи..

Снег воронкой завился,

Снег столбушкой поднялся

"... сніжини знов жакливо стовпились",

"Обернуться і закружать дикий вихор: обходити в неосяжній ліяці — спускові вселенської прірви" ... "неслися страшенно хутко, ніби вистрілені" й "кидалися самогубцями на землю".

Трах-тарарах-тах-тах-тах-тах!

Вскрутился к небу снежный прах.

Це вже кулет — з вихрового млина — по людям: трах-тарарах...
"сніг забиває зір"...

И вьюга пылит им в очи

Дни и ночи

Напролет..

"...все несамовитіше; часом: як від крил білої пожежі, з скаженства сіяні".

Мы на горе всем буржуйам

Мировой пожар раздуем

Мировой пожар в крови..

Але вихор світової пожежі революції "Дванадцяти" завершується Блоківським благословінням червоногвардійських убивць руками оманного, крижано-снігового Христа: "в белом венчике из роз". У вертепі Барки блоківські червоногвардійці вже просто "круки", охоронники "первісного накопичення", млина — Люцифера з Дантового "Пекла".

У Данте навколо Люцифера — "тіні, покриті кригою"...

"Вартові позиркують на живі і мертві тіні" ... Їх очі, людей-тіней, "ніби висохлі й розлущені плоди, — такі мерхлі — теж звернені до сподіваної вістки з млина". Та з нього насуває не блага вість, "а недалекий похорон — мов бачать лихі сновидця".

Зрозумівши, що перед ним Люцифер, Данте "окрижанів і занімів ... Я став не мертвим, але і не залишився живим".

Тіні в Барки — "прикладні хлібороби" біля млина, саме поле снігове — "живе кладовище".

"Вибравшись на рівнину, Мирон Данилович заглядив на мліні прапор".

З прапора, символу злої вісті про Люцифера, розпочинається остання, 34-та пісня "Пекла":

Vexilla Regis prodeunt Inferni.

Про пекельність радянського прапора згадують у Барки його герої: "З їх прапора — ми негаразд"; "то тільки видається, що їх прапори червоні, вони темні". В кінці роману Катранник потрапляє в село, де жили далекі родичі. "Демонський смерч пройшов і вмить змінив оселю; з живої зробив мертву. Через те чорний прапор ... сповіщає ... , що вся оселя стала домовиною". В суті своїй темний, червоний прапор Жовтого князя виявив, нарешті, сенс комуністичного будівництва "світла", став сигналом тотальної смерті.

Після втечі від розстрілу біля млина Мирон Данилович, як Данте поруч із Люцифером, "ніби сам теж, серед неживих: уже почуттями вбитий!" "Тільки тінь його істоти пробує відійти від рудої стіни".

З млина, "стугоніли потяги звідти, один за одним, як велетенські гусениці, що обпилися крові з-поміж ребер мертвяків; від Москви лізли сухі, а відповзають — земля гнеться".

Люцифер Дантового "Пекла" — червяк із шерстю, червяк, що проточив землю. Знаходиться він у центрі, в середині Землі.

У Барки пічник Бережан, євангелик, пояснює сенс пекельного вогню порівнянням його з земним морозом. Не треба уявляти його фабрикою — піч, казани тощо (це — ознаки людської індустрії зла). "Тут, коли вдарив мороз, який без нічого і ні на чому не держиться,

то аж пече. А там не мороз, тільки гаряч, проти нього: сама собою. Становище таке, де немає милости від Бога — ніякої! Через те все горить огнем. Це однаково, якби хто від сонця сховався в землю: в саму середину." На це слухач зауважує: "і добре, коли не второпаєм до середини, бо, замісто Сибірюги, туди б гнали етапом".

Комуністи втілили Дантове "Пекло", створивши "Сибірюгу" біля Кленоточ. І це остаточно вияснює фігуру божевільного в її співвідношенні до млина голодної й холодної смерти.

В пісні тридцять першій, в криниці гігантів баштами висяяться Німврод і Ефіяльт, закуті в цепи, ланцюги. Ефіяльт, античний аналог біблійного Німврода, творця Вавилонської башти, закутий в цепи від шиї вниз — як божевільний "Жовтого князя". Баштою, фортецею, височить у Барки млин. В криницю кидають трупи померлих. Млин, таким чином, втілює людинобожество ленінської партії, комуністичне повстання проти Бога, Вавилонську башту:

Бо там, де засоби розуму
З'єднуються зі злою волею й могутністю,
Вже всякого захисту позбавлені люди.
("Пекло", пісня 31, рядок 55)

На відміну від Дантового "Пекла", сталіно-ленінське — земне, сотворене людьми, що зрадили Христа, слугами Звіра.

"Чи знає він?"

"Знає! Згори від високого козиря пішло до нижчого, від того — далі вниз, і так по драбині з сотнею шаблів спустилося сюди: отже розігралась п'єса, коли «хазяїн» обідав."

Мова йде про той самий обід, коли Сталін рве зубами "одбивну" й відповідає членові ЦК, що "в нас люея досить"...

В "Пеклі" Данте драбиною є сам Люцифер, Данте й Віргілій спускаються по шерсті його. "В кожному роті він жував зубами грішника". Сталін — не Люцифер, Люцифером є вся драбина комуністичної єрархії, по якій "шури" деруться вгору, до коритяного "едему", щоб стати "царями".

"Пасуться при «мечі революції», і гріють казан сатанаїла". "Плюс міраж". Міраж комуністичного раю, що ховає його морозно-пекельну дійсність. Млин в цьому контексті є міражем комуністичних Дон-Кіхотів, вітряк, що перемелює людям обідрану комуністичним Яшуром шкіру. "Комісія з Москви" втілює абракадабрянний "празник" божевільного "морозними чоботями", обливаючи жінку морозною водою під час допиту: "Де хліб сховано?"

Наївні Дон-Кіхоти комунізму кінчають з собою або вмирають з голоду разом із жертвами комунізму. Лишаються живими лише

спритні "шурі", що пройшли іспит штучним відбором на яшурячу здібність. За це вони отримують свою порцію з корита-едему й вкриваються "великориб'ячою лускою: орденами" тощо. Луска — алюзія на блискучого дракона, Левіятана держави з *Так сказав Заратустра* Ф. Ніцше.

Антихрист *Жовтого князя* — держава, бо навіть Сталін лише слуга його.

Ми підійшли таким чином до головного джерела¹³ В. Барки: "Об'явлення Івана Богослова".

Образ антихриста й його звірів Барка вкорінює — через вищі досягнення християнської літератури: Данте, Граальський цикл,¹⁴ Сервантеса, Шевченка, пропущеного тут Достоєвського, через пореволюційний символізм Блока, Белого, Тичини (знову ж пропущеного тут) та футуризм Хлебнікова — в глибини слов'янського міту про злого хазяїна врожаю, Яшура.

Міт Яшура, як і пропущені в цій статті Достоєвський, Бєлий, біблійні джерела *Жовтого князя*, потребує більш складної й тонкої аналізи.

Але й заторкнуті джерела пояснюють, як вищі духовні надбаня тисячолітньої християнської культури й високої поетичної техніки 20 ст., вкорінені в плоть і душу самої народної мови (включно з фолкльором), дають Барці можливість створити художнє полотно нечуваної катастрофи народу, країни. Це роман-вертеп, з трьома часопросторами: народнім (релігія ниви), перверсивним, диявольським (фізичне пекло неопанганізму більшовиків), християнським (релігія Святого письма).

1. Умовна назва жанру твору Барки у французькому перекладі. Оригінальний текст названо "повістю". Жанр *Жовтого князя* виходить за межі всіх класичних і новітніх класифікацій так само, як тоталітарний геноцид переступає межі будь-яких катастроф історичного минулого.

2. П. Тичина, *Твори в двох томах*, т. I, Київ, 1976, Вид. Художньої Літератури "Дніпро".

3. Тут і подалі підкреслюю те, що явно чи неявно увійшло в тему, ідею, сюжет епохи голодомору — і відповідно в твір Барки, безпосередньо або через цю саму "епоху".

4. В. Барка, *Хліборобський Орфей або клярнетизм*, (Мюнхен—Нью-Йорк, 1961), вид. "Сучасність".

5. Там таки.

6. Темою цього гріховного карнавалу відкриває Барка свого *Свідка*. В. Барка, *Свідок*, 1 (Вво "Сучасність", 1981). Свідок — один із наскрізних символів *Жовтого князя*.

7. А. Блок, *Стихотворения* (Ленінград, 1955), вид. "Советский писатель".
8. Але й "фабрику" згадає Барка — коли піднімається дим над яром, де спляють напівживих селян...
9. Б. Рибаків, *Язычество древних славян* (Москва, 1981), вид. "Наука".
10. В. И. Чопик, Л. Т. Дудченко, Л. Н. Краснова, *Дикорастущие полезные растения Украины* (Київ, 1983), вид. "Наукова думка".
11. В. Даль, *Толковый словарь*, т. II (Москва, 1955), "Государственное издательство иностранных и национальных словарей".
12. "Чорнота" тут відповідає "чорнозему", в якому переховується чаша.
13. В. Барка, *Вершник неба* (Нью-Йорк, 1972).
14. Там таки.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ЛЬВІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (IV)

Остап Тарнавський

Інакше зовсім випала зустріч з Аркадієм Любченком. Цей живий, темпераментний, з запаленим обличчям письменник здобув собі відразу загальну симпатію. Це почалося вже від його виступу у клубній залі. Не всі письменники, які приїжджали до Львова, влаштовували свої авторські вечори. Не було вечорів ні Корнійчука, ні Малишка, ні Панча, ні Десняка, хоч вони прибули на довший побут у Львові, чи часто поверталися туди з різними дорученнями. Любченко виявився ще й прегарний актор і знаменитий читець. Ми цього не знали, та коли він почав читати новелю "Зяма", що її підібрав напевно з уваги на різнонаціональне середовище письменників у Львові, відразу полонив слухачів. Не кожний авторський вечір у клубі втішався великою популярністю. Бувало й так, що хтось з письменників читав свої твори у залі при невеликій аудиторії, хоч у будинку було таки багато письменників, але вони не виявляли охоти слухати виступу. Так завелось, що наші колеги підходили під двері, намагалися за дверима зловити голос автора та кілька його речень і вже з тембру голосу та й заслужаних слів виробляли собі рішіння про автора, який виступав, і від цього залежало їхнє рішіння чи зайти у залу, чи ні. Це стало в моді спеціально між польськими письменниками, які прибули з літературних осередків Варшави чи Кракова та не дуже бажали слухати заяжоних виступів послідовників соцреалізму, що їх найчастіше випускали на естраду. Та в той вечір, коли виступав Любченко, ситуація змінилася. Один за одним підходили наші польські колеги з коридору під двері залі, послухали кілька речень і в поспіху входили в залу; швидко всі крісла в залі були зайняті. У Любченкові вони побачили не тільки талановитого читця-виконавця, але й вправного новеліста, який умів вибрати сюжет і цікаво його подати. Це був чи не найкращий авторський вечір у ці неповні два роки у Львові.

Після вечора мене чекала ще одна несподіванка. На вечорі була молоденька акторка, що почала свої драматичні лекції в Інституті імені Лисенка у класі актриси Лесі Кривицької, Рута Темницька. Вона була вже знайома з Любченком і запропонувала мені разом з нею провести його на помешкання (мешкав він приватно у знайомої родини ген на кінці Личаківської вулиці

Продовження з попереднього числа.

(тоді вже названої Ленінською). Я ще не знав тоді, що між ними (Любченком і Темницькою) народжувалася симпатія, що згодом, вже під час німецької окупації, розвинулася в кохання, і лише трагічна передчасна смерть Рути в 1943 р. не дозволила їм побратися. Любченко був безпосередній і просто зачаровував нас своєю розповіддю про Україну. Це вперше довелося мені пізнати Україну в розповіді письменника, який не тільки знав свою рідну країну, але надзвичайно любив її і жив нею. Любченко розповів тоді не тільки про події, які зрушили Україну в той час, коли він стояв в осередку нового культурного відродження у Вапльте разом з Хвильовим, але й висвітлював нову ситуацію, яка витворилася після розгрому українського відродження, як теж і говорив про ситуацію, що витворилася після окупації Галичини, і про людей, які туди приїхали. Це був незабутній вечір і, хоч прохід від клубу письменників на гору вулиці Личаківської тривав досить довго, не менш однієї години, він видався закороткий, щоб можна було насититися образом України, якої я ніколи не бачив. Я ще зустрічався з Любченком згодом, за німецької окупації, він знову побував у Львові, але такої безпосередньої розмови вже ніколи більше не було.

Згадати треба теж один важливий епізод з поетом Василем Пачовським. Новий режим хотів перетягнути на свій бік деяких діячів культури і для цього робив всілякі заходи. Перш за все були приділені грошові дотації деяким діячам. Говорили, що висота такої дотації була десь у сумі 25 тисяч крб. Це великі гроші, коли порівняти, що заробіток працівника був десь у висоті 200 крб місячно. Таку дотацію отримали Студинський, Возняк, Карманський, зрозуміла річ, Васілевська; говорили, що й Пачовський дістав якусь грошову дотацію, це тяжко тепер справдити. Це була урядова дотація. Крім того, письменники користувалися підмогами, більшими й меншими сумами, від літературного фонду. Уряд теж zorganizував поїздку галицьких письменників до Києва, щось як оплачену екскурсію за співдіяльність у спілці письменників. В цій прогулянці, в якій були, крім українців, поляки й жиди, взяли участь Карманський, Пачовський, з молодших Курпіта, Вільде, Керницький та інші. Пригадую, як у той день, коли ціла група виїхала на станцію, я заглянув до Клубу попрощатися з деякими колегами. Підійшов до мене Галан і запитав: "А що, ви не їдете?" Я спокійно відповів йому: "Як я можу їхати, це вони не їдуть, їх висилають, а мене ніхто не висилає". Він був здивований, бо Галанові уявлялося, що саме я повинен був потрапити у цю групу, маючи добре соціальне походження та й будучи необтяжений великим багажем творчості перед війною.

Коли ця група повернулася з Києва, відбулися звітні збори, і на

цих зборах письменники-учасники прогулянки говорили про свої враження. Це й була мета цієї поїздки, пропагандивна мета. Карманський вихваляв саму подорож. Він, як бувала людина, побував в Західній Європі, ба навіть за океаном на американській землі, почав порівнювати свої інші поїздки і заявляв, що в такому люксові довелось йому вперше подорожувати. Карманський хвалив обслуговування й харчі, хвалив усі офіційні прийняття у Києві. Та це тільки так на цьому офіційному звітному мітингу. Приватно у розмові Карманський гостро критикував усе, що бачив в Україні. Вже наступного дня Карманський запросив мене на вино (він любив час від часу запрошувати на вино до відомої винарні Ринку — за латинською катедрою і церквою Боїмів — платив за вино, може почувачується до обов'язку, що повинен поділитися приділеною йому дотацією від уряду, бо що ж міг громадянин купити тоді за ці великі гроші, крім доброго напою), говорив про справжню ситуацію в Києві. Це правда, що їх годували добре й прийняття були гучні з вином та іншими напоями, але на цьому й закінчувалася вся радість зустрічі з Києвом. Галицькі письменники не мали змоги виступити зі своїми творами перед публікою. Карманського спеціально вразило ставлення київських письменників. Тичина та Рильський заявляли, ба навіть писали про те, що вони вчилися писати вірші від Карманського чи й Пачовського. Та коли Карманський забажав зустрітися з Тичиною й вибрався до нього, Тичина не прийняв його в себе. Не було спільної мови між письменниками, які, хоч і виростили в чужій окупаційній державі, та все ж мали змогу віддихати вільнішим світом, ніж ті, які підпали під терор накиненого соцреалізму. Цими звітними зборами про поїздку до Києва проводив сам Корнійчук, який прибув тоді спеціально до Львова. Я думаю, що київські бюрократи бажали підготувати з цих зборів похвальні звідомлення для преси, бо були й різні журналісти з різних місцевих і позамісцевих газет. В першому ряді сидів, спершись на свою палицю, Василь Пачовський. Та він до слова не зголошувався і тоді Корнійчук почав жестама просити Пачовського вийти перед аудиторію. Пачовський вдавав, що не бачить Корнійчука, а потім помахом голови й гримасою уст показував, що він виступати не хоче. Тоді Корнійчук офіційно звернувся до Пачовського: "А що ви скажете, товаришу Пачовський?" Пачовський так само просто відповів: "У мене немає чогось спеціального додати", — та й не піднімався з крісла. Але Корнійчук не здавав позицій, він наполягав: "Та все ж, товаришу Пачовський, ви побували в Україні й у вас якісь враження. Скажіть і нам, що ви бачили". Пачовський неохоче підвівся з крісла і, стукаючи палицею по підлозі, підійшов до катедри, почавши просто, без натяків: "Що ж тут мені говорити? Я їхав в Україну, але ніякої України там не бачив. У Києві я й не чув

української мови. Повели нас у школу та й там дівтора говорила російською мовою. То де ж та Україна?" Корнійчук вдивлявся в Пачовського з недовір'ям і тут таки не витерпів і перервав: "Що ви таке говорите, товаришу Пачовський?" А Пачовському якби того й треба було. Він тут же обірвав свою мову й вигукнув: "Не хочете, щоб я говорив, то й не буду. Я зовсім не просився говорити". І ще шось бурмочучи неясно під ніс, відійшов від катедри і, постукуючи паличкою по паркету, повернувся до свого крісла й сів, потупивши свій зір у долівку. Це була вимовна демонстрація, хоч я певен, Пачовський її зовсім не обдумав. Вона вийшла спонтанно й виявила весь біль поета, який свою творчість наповнив ідеєю боротьби за українську державність. Пачовського друкували, підбираючи ті фрагменти з його довгих поем, які висвітлювали поневолення люду, про народну боротьбу, та не зуміли втягнути його у млин урядової пропаганди, хоч це деякою мірою вдалося зробити з Карманським, який умів написати неширий вірш під ритм накиненої теми. Пачовський був гордовитий, не гнув спину, а Карманський умів прикидатись льояльним, хоч у глибині душі і не сприймав нового порядку і своє незадоволення висловлював відверто, коли опинявся в дружньому товаристві та ще й за чаркою вина.

Не всі письменники, які прибули в Галичину, були призначені партією зі спеціальними дорученнями. Деякі просто потрапили сюди на працю. Таким тихим працівником виявився Йосип Позичанюк. Коли він з'явився у Львові, десь уліті 1940 р., ми чомусь вважали його таки нашим галичанином, думаючи, що він прибув може з Коломиї, чи з іншого закутка. Перед війною в Коломиї був якийсь невеличкий осередок, чи не зв'язаний із групою Сель-Робу, навіть видавали там якусь нелегальну літературу, тож ми думали, що в цьому гурті міг вирости молодий письменник. Та справа виявилася, коли в клубі з'явилася мати Йосипа і їй дали в клубі пост гардеробниці. Тоді ми й довідалися, що Позичанюки прибули з Вінниці. Про батька Йосипа ніхто не говорив, і ми так і не довідалися, чи його знищили, може, як куркуля, чи він сам десь згубився в час переслідувань. Позичанюка призначили до редакції журналу *Література і мистецтво* і він обраховував гонорари авторам цього видання. Він тримався дуже стримано, до нікого надто близько не приставав і не шукав ширшого знайомства. Мені він здавався загадковим і цю загадковість ще й підсилив випадок із гонораром. В *Літературі й мистецтві* надрукували мій вірш, спеціально написаний, щоб виявити вимагану начальством письменницьку активність. Вірш мав назву "Лист комсомолки", його перший рядок починався зверненням "Товаришу Сталін". В той час я думав, що мені треба

написати такий вірш, який був би публічною заявою, і тому поставив такий початок. Через той вірш я мав непорозуміння з секретарем нашої організації Цурковським. Коли я цей вірш передав редакції, Цурковський (що як секретар, перевіряв усі матеріали перед тим, поки їх оцінювала редакційна колегія) запросив мене до свого кабінету та почав мене переконувати, щоб я викреслив із цього вірша перший катрен. Не знаю, що було мотивом Цурковського, може навіть хотів він допомогти мені, щоб я не плямував свого імени віршем із таким значущим початком із іменем самого Сталіна. Та він не розумів того, що вірш спеціально написаний, і не знав, що мені залежало головню на тому, щоб був саме такий початок і з тим прославленим вже іншими іменем диктатора. Я довідався, що були критичні думки про те, чому в мене немає ніяких публікованих творів, ба навіть більше, від рідної сестри дізнався, що і їй дали доручення з відповідних органів, щоб вона доносила їм про те, що я думаю і як реаую на нову дійсність. Тож я просто заявив Цурковському, що можу викинути кожний інший катрен, чи навіть окремий рядок, але не перший, спеціально мусить залишитися цей перший рядок.

Та тут важлива справа гонорару. За цей вірш я отримав звичайний гонорар, по три карбованці за рядок. Маючи за собою такий успіх (дехто навіть з моїх приятелів говорив, що за цей вірш повинні були мені дати нагороду, бо саме в той час визначали нагороди за найкращі — читай найвідповідніші — твори: вірші, прозу й драму), я подав редакції два інші вірші — ліричні мініатюри (це були дві поезії без назви: "Іще всміхався місяць ясен", та "У вечір вийду до воріт") і тут мене зустріла несподіванка. За ці два ліричні вірші отримав я неспівмірно високий гонорар: по 5 карбованців за рядок. Це мене заскочило й застало. Людина, яка визначала гонорари за друковані матеріали в журналі *Література і мистецтво* напевно хотіла цим сказати свою думку. Щойно згодом, вже за німецької окупації, я впевнився в цьому в розмові з Йосипом, та в той час я відразу зорієнтувався, що Позичанюк не звичайний висланник на роботу в Галичині, а людина не тільки характером, але й із світоглядом далека від урядового соцреалізму.

Пізнав я краще Позичанюка під час однієї спільної ескапади. Це була субота — вихідний день — і ми вибралися на пиво. Чому на пиво, бо з нами був наш спільний знайомий, який заходив часто в клуб, редактор військової газети для прикордонників Михайло Христинч. Христинч любив пиво не менше від доброї поезії: він годинами міг рецитувати з пам'яті поетичні рядки Тичини, Рильського, Сосюри і в той же час випити не менше вісімнадцяти півлітрових склянок (так званих "гальб") доброго пива.

Був з нами теж і Ткачук. Тож так у чвірку ми зайшли до ресторану в будинку готелю "Брістоль" тут таки напроти Львівського оперного театру. Та не встигли ми ще випити одного пива, як до сусіднього столика присіло троє молодців в охайних панських костюмах і теж замовили пиво у кельнера. Їхнє сусідство і не зацікавило б нас, якби не те, що ця трійця, а всі вони і виглядом, і поведінкою, ба навіть мовою витканою польонізмами, зраджували свою місцеву приналежність, та на мене зробили враження приналежности до спеціальної категорії "шпіців" (польських поліцейних доношників). Вони й самі не дуже приховували, що обсервують наше товариство. Може їм виглядало підозрілим, що військовий старшина-майор гуляє в товаристві місцевих "цивілів", бо звідки вони могли знати, що всіх нас об'єднує література більше, ніж пиво. Тож не дуже приємно було нам сидіти під постійним обсерваційним оком даремних інтрузів, і я запропонував перейти до іншого ресторану. Ми розплатилися й вийшли, та по тій самій вулиці, що тепер звалася проспектом Леніна, дійшли до ресторану Лінтнера. Це був колись ресторан відомого ковбасника, який гостив своїх гостей саме ковбасою й пивом з тим спеціальним додатком, що величина куски ковбаси була визначена, але хліба можна було споживати скільки завгодно. Тішився цей ресторан популярністю в студентів, які наїдалися хлібом з малим куском ковбаси й однією склянкою пива, заощаджуючи собі на харчованні. Та тільки ми засіли за стіл у колишній господі Лінтнера, коли знайома нам трійця вкотилася до ресторану та й засіла за столиком недалеко від нас. Я звернув на це увагу Христича, але він і рукою не махнув, випивав пиво і забавляв нас своїм репертуаром з поезій Рильського. Та відділитись від наших опікунів не було легко. Один з них підійшов до Ткачука й попросив сірника, щоб запалити цигарку. Ткачук досить гостро й зухвало відповів, бо він сам любив починати авантюру, й це викликало досить напружену атмосферу, яка вже зачепила й Христича, бо перервала його віршовану розповідь. Тоді сам Христич запитав, чи немає десь близько спокійнішого ресторану для нашої зустрічі. Я запропонував ресторан у найкращому львівському "Готелі Жоржа", що ще перед Першою світовою війною здобув собі лаври першости й до сьогодні вважається найкращим місцем зустрічей спеціально для приїжджих гостей. Від ресторану Лінтнера це просто тільки скочити, бо будинок готелю Жоржа (тепер "Інтурист") стоїть саме напроти славної статуї Міцкєвіча на головній площі посеред міста. Правда, в той час це вже не був той ексклюзивний готель і ресторан, до якого могли заходити люди з глибокими й повними кишнями; народна демократія відкрила ресторан для народу, хоч і тепер приходила туди вибрана публіка. Ми знайшли гарний

столик недалеко вікна з видом на піднесену постать Міцкєвіча, якому муза приносить нову неписану книгу, та й гарно примостилися, щоб продовжувати поетичну бакханалію з пивом. Та тут повторилося те саме. Не минуло й п'яти хвилин, як наша трійця вже сиділа за столиком під стіною напроти нас. У цьому готелевому ресторані була музика й гості могли потанцювати. Ткачук, який колись був "фордансером", бо це була його перша та й найлегша професія, щоб утримати себе у Львові, підійшов до одного з столиків і попросив до танцю молоду жінку. Це дало початок для конфлікту. Один із нашої трійці підступив до Ткачука під час танцю й — за практикованим звичаєм — попросив відпустити йому танцюристку. Ткачук, який вже перед тим гостро зареагував на перший контакт з тим індивідом, тепер не тільки відмовив, але ще й сказав кілька гострих слів, і це започаткувало сварку на "вищому регістрі". Ми якось втихомирили Василя, який готовий був почати бійку, але не могли запобігти провокативній поведінці наших непрошених опікунів. Ресторан закривали о 12 годині ночі, але можна було продовжувати пияцтво в долішній залі у підвалі, зрозуміла річ, за вищу ціну й без музики. Ми зійшли у підвал, бо Христинчак ще не допив усіх 18 склянок пива, а це була його вечірня мірка. Там сиділо кільканадцять осіб, які любили атмосферу нічної корчми, між ними група акторів польського театру. Я сидів за столом поруч з актором Венгжином, що був у товаристві Красновецького, Кречмара і ще інших і я навіть через стіл почав з ними перекидуватися словами. Як можна було сподіватися, зійшла вниз і наша трійця; кельнер підставив їм столик і крісла, і вони розсілися саме напроти нашого стола. Тут вже не було сумніву, що буде авантюра. Я почав активніше входити в розмову з моїми польськими знайомими з театру, щоб не отруювати собі решту зіпсованого вечора. В той час один із трійці переходив побіч нашого столика, а столики з уваги на малий простір підвалу були близько один коло одного і переходили тісні, та й зачепив, переходячи, за крісло, на якому сидів Ткачук, на що Ткачук зареагував вже вимихом руки. Того вже було забагато і нашому терпеливому майорові. Він підвівся і вигукнув до Ткачука: "Василю, ходім!" Підійшов до стола порушників нашого спокою й скомандував: "Підемо в «участок»!" Усі з гамором подалися по сходах угору й вийшли на вулицю. І ось тоді Позичанюк, який всю цю історію сприймав мовчки, якби нічого не зауважуючи, сказав стишено до мене: "І ми теж ходім. Це найкращий момент відв'язатися від цієї справи". Ми встали й бічним виходом вийшли на вулицю та подалися додому. Так уже тоді я пізнав, що Позичанюк не надто певний себе, він волів тікати, ніж бути втягненим в якусь невияснену справу, що її напевно хтось спеціально заплянував. Я відчув більше довір'я до цієї спокійної

опанованої людини, а потім і виявилось, що він уже в той час мав зв'язок з націоналістичним підпіллям і вже в перші дні нової окупації зв'язався з похідними групами і з ними пішов на схід, де, як і інші, попав у німецьку в'язницю, з якої, вже за рекомендаціями видатних протекторів, удалося йому звільнитися, щоб знову перейти у підпілля, а потім до УПА, де й загинув у бою.

Життя наше проходило в непевності й тимчасовості. Не було навіть думки про те, щоб хтось із письменників міг сісти за стіл і писати якийсь поважніший твір. Якщо й писали, то на замовлення або просто для заробітку, відчуваючи, що саме потрібне пропаганді. Та й ці потреби мінялися. В перший рік не можна було, наприклад, писати проти Німеччини, хоч уже з 1940 р. відчувалося, що вся пропагандивна машина наставлена на війну з Німеччиною. Можна було писати проти Фінляндії, з якою СРСР почав безглузду війну. Але нам, у Галичині, Фінляндія здавалася союзником, який веде зятяту боротьбу за свою незалежність. Стан, який виник у висліді договору Ріббенторпа-Молотова про розподіл Польщі, для кожного був тимчасовий. Тож і не міг він вирішити нашої долі, й усі чекали зміни. І це без уваги на національну приналежність. Не вірю, що й ті українці, які могли вдовольнятися думкою, що всі українські землі були злучені, могли тішитися тим, коли бачили, що це об'єднання прийшло під чужою окупацією. Найбільший неспокій був між письменниками польської групи. Розколені між двох сил, вони жили в непевності та шукали якогось вияснення чи якоїсь надії з еміграції. Цю їхню непевність ілюструвала коженденна зустріч з радіоприймачем, який стояв на люксовому столику з червоного дерева в сальоні на другому поверсі колишнього палацу Бельських, що тепер був будинком письменників. Щоденно, точно п'ять хвилин перед третьою бігли туди всі, хто був у клубі, головню польські письменники, які цілими днями висиджували у клубі, бо їхні мешканеві обставини були незадовільні, та наставляли вухо до радіоприймача, щоб почути щоденні вісті польського екзильного уряду з Лондону. Це звідтам сподівалися польські письменники почути якесь слово розради й надії, бо не залишали думки, що єдині їхні приятелі у цій зтяжній війні — це далекі союзники. Цікаво, що в цьому щоденному ритуалі вислуховання лондонського польського пересилання ніхто їм не перешкодив. Управа спілки добре знала про це. Пам'ятаю, коли одного разу попри цю кімнату з чудодійним радіоприймачем, що лучив в одну годину думки розбитих кордонами представників одного народу, проходив Панч і вдавав, що не знає, чому ця група письменників з такою запопадливістю спішить туди, і тільки усмішка на його устах вказувала на те, що він розуміє їх, а може й співчуває з ними. Поляки були під найбільшим обстрілом нової адміністрації. Пляновані вивози, що

відбувалися ніччю, були звернені в першу чергу проти колишньої польської адміністрації, та й проти польського населення у Львові. Вивезено тоді й усю українську провідну групу, яка залишилася у Львові, за винятком тих осіб, які були надто відомі, як митрополит Шептицький чи лікар Панчишин. Політика режиму була притягнути всіх до співпраці й тому і Панчишина, і Студинського, і Возняка й інших наділили почестями народних депутатів. Та за всіма стежило пильне око вдосконаленої поліційної системи, що в її руках спочивала вся влада в Галичині. Кожний натяк на опір був строго караний, доказом чого є відомий так званий процес 59, в якому до кари смерті засудили молодих студентів і школярів, між ними шістнадцятилітніх, в тому числі понад двадцять дівчат.

В такій атмосфері тяжко було сподіватися якоїсь творчої праці від галицьких письменників. Найкраще вийшли з цього старші письменники, які могли підредагувати якісь фрагменти із давніх творів, чи списувати спомини про визнаваних режимом письменників, як Франко, Стефаник чи Мартович. Найкраще це виходило одному зі старших письменників Денисові Лукіяновичеві чи навіть Михайлові Рудницькому. Про творчу діяльність говорять факти. За майже дворічний період вийшло тільки кілька книжок галицьких авторів, та й усі вони — це передруки давніше написаних і друкваних творів. Ще тільки "батько" Карманський здобувся часом на новий вірш. Ані Пачовський, ані навіть Михайло Яцків, якого критика хвалила як противника "буржуазної" системи, не здобулися ні на один новий твір, що його породила б захвалена пропагандою нова дійсність. Ірина Вільде, в якої було найбільше темпераменту, бож перед війною видала кілька цікавих книг коротких оповідань, не могла виявити цього темпераменту і, за винятком одного млявого нарису, не написала ні рядка. Літературний конкурс, що був проголошений у перші роковини "визволення", відобразив це велике вбозтво в ділянці літератури, що його викликало саме це "визволення". Жюрі не мало просто кого відзначувати, хоч на конкурс прийшло понад півтори сотні творів: 80 віршів і 75 прозових творів. Виділили тільки другу нагороду: за вірш дістав її Волошак (треба було якось пошанувати старого сліпого письменника), а за прозу — непомітний учитель, що й не став ніколи письменником, Максим Брилинський, якому вдалося склеїти нарис на тему визволення. Видавництво "Радянський письменник" в Києві хотіло якось рятувати цей жалюгідний образ творчості приєднаної Західної України й видало кілька книжечок галицьких авторів. Та всі вони тільки передруки творів, які за панської Польщі надрукував "буржуазно-націоналістичний" концерн Тиктора. Вийшли книжечки коротких оповідань Ткачука, Керницького (*Село говорить*), Богдана Нижанківського (*Новелі*) та ще поетична збірка

Уляни Кравченко (*Вибрані твори*), вісімдесятирічної письменниці, яка жила на провінції й ніколи не побувала у Спілці та яку на всі способи використовували з пропагандивною метою за її приязнь з Іваном Франком.

Ще меншу активність бачимо в польському чи жидівському гурті письменників. Правда, ці письменники могли виявити себе у перекладах, алеж куди було з тими перекладами йти, а польських книжок не друкували. Тут пощастило тільки двом письменникам, що їм видали книжки, та вже аж в 1941 р., а саме Пастернакові, що його книжка віршів вийшла під назвою «*Wiersze wybrane*» й Ельжбеті Шемплінській: вийшла друком її повість «*Łańcuch*». Такий автор, як Владислав Броневський, якого історія літератури вважає головним представником польської революційної поезії (зрозуміла річ: комуністичної), в дорібку якого є такий твір, як *Слово про Сталіна* та який перекладав на польську мову не тільки російських клясики Гоголя і Толстого, але й Маяковського, Єсеніна й інших радянських поетів, — не тільки не дістав змоги видати бодай один томик своїх творів, але попав у таку ситуацію, що волів емігрувати до Палестини, а звідтам до Англії, ніж залишатися в СРСР. І ось в далекій, чужій йому Палестині він зумів видати таки в час війни кілька книжок, як *Багнет і броня* (1943) та *Вибрані поезії* (1944) в Єрусалимі, чи книжку лірики *Дерево в розпачі* (1945) в Лондоні. Тадеуш Голлендер, який був тісно зв'язаний із Львовом (був довгі роки співредактором поступового літературного журналу «*Sygnaly*» волів, — не зважаючи на свої ліві переконання, — переїхати до окупованої німцями Варшави, де й загинув після арешту в славній варшавській в'язниці "На Пав'яку", в 1943 р. Втік із Львова теж Курек, побачивши, що там немає ніякого розуміння літературного творчого життя. Виплутавшись якось з ув'язнення ват пробував ще акліматизуватися після війни в соціалістичній Польщі, але в 1958 р. остаточно виїхав на еміграцію й задекларував себе антикомуністом.

Пригадую, що найбільше безпосереднім почином письменників у цьому зашморгу нової влади брата-визволителя були змагання копаного м'яча між збірною дружиною письменників і збірною акторів. Це сталося без втручання літературних політруків і без страху перед всевидющою, бо добре інформованою та розгорнутою сіткою донощитва НКВД. Тут письменники виявили власну ініціативу, правда, на жаль, не в творчому секторі, а в спорті. З українських письменників у цьому славному поєдинку двох мистецьких колективів на спортивній площі брали участь Нижанківський і я. Дружина, виявилось, була непогана. Деякі письменники були й добрими футболістами. Яків Шудрїх був

професіоналом, колись брав участь у змаганнях за першість професійної ліги. Теж між поляками були деякі, які визначилися грою в копаній м'яч. Це досить правдоподібно, коли зважити, що такий активний в еміграції діяч польської літератури, як поет Юзеф Лободовський, здобував перші лаври слави не як поет, а як професійний боксер. Та найцікавіше, що цю милу й незабутню подію в житті письменників в час першої радянської окупації з таким ентузіазмом організував не хто інший, як один із передових літераторів, який колись надавав тон літературному рухові у Польщі, Бой-Желенський. Йому вже тоді було 65 років, тож він не міг уже бігати, як учасник змагань, але взяв на себе важливу роль судді й бігав не менше завзято півтори години на площі, намагаючися професійно вести ці історичні змагання. Виграла дружина театралів, бо в них таки були кращі спортсмени, майже кожний з них професійний змагун, який пройшов школу в якійсь із професійних дружин копаного м'яча. Навіть між українськими акторами були професійні спортсмени, як О. Сліпенький, та й сам режисер В. Блавацький був ентузіастом футболу. Так виступом на спортовій площі тодішні львівські письменники задемонстрували свою ініціативу та самобутність, що їх їм не було дано проявити в творчій праці.

Далі буде

ПРО ТВОРЧІТЬ ЯРОСЛАВА ВИЖНИЦЬКОГО

Євген Блакитний

Наприкінці п'ятдесятих і на початку шістдесятих років загальну увагу тогочасної української мистецької критики в діяспорі звернули на себе праці молодого українського маляра Ярослава Вижницького. Саме в той час група ентузіастів мистецтва — студентів вищих мистецьких шкіл в Америці заснувала Товариство українців студентів мистецтва, що згодом було переіменовано в Товариство молодих образотворчих мистців, яке діяло при Об'єднанні мистців українців в Америці (ОМУА). Успішна діяльність увінчалася чотирма виставками мистецьких творів його членів у 1955, 1956, 1957 та 1958 рр. Саме на цей час припадають студентські роки Вижницького, який студіював мистецтво у Національній академії творчості в Нью-Йорку (National Academy of Design) та брав участь у вищезгаданих виставках. Відомий український маляр і критик мистецтва Антін Малюца відмітив малярські праці Вижницького на тих виставках, зазначивши, що він є "імпресійний та мальовничий, — маляр широкого мазка".¹

Закінчивши успішно своє п'ятирічне навчання в Академії (де після першого року навчання Академія, відзначаючи його успіхи в малярстві та непересічний талант, призначила йому стипендію), Вижницький активно включається в українське мистецьке життя й уже в лютому 1964 р. влаштував першу індивідуальну виставку своїх праць в Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку, головою якого був тоді скульптор Сергій Литвиненко.

Праці Вижницького також можна було бачити на всіх групових виставках, що їх щорічно влаштовувало ОМУА, членом якого став Вижницький. Микола Галів у своєму обширному огляді дванадцяті збірної виставки ОМУА стверджує, що "Картини Ярослава Вижницького є тільки підтвердження його власної творчості, вони є виявом його власних творчих змагань, де немає уподібнень і наслідувань. Він створив свій власний стиль".²

Вадим Лесич у своїй великій статті-рецензії про 15-ту річну виставку ОМУА в Нью-Йорку відмітив, що "розмахом і також своїм кольоритом (живим і де в чому Морозівським) звертали увагу два олійні полотна Ярослава Вижницького *Гірський краєвид* та *Вид з Феніції*. Вони характеристичні вільним, широким й швидким мазком".³

Поруч щорічної участі в збірних виставках ОМУА Вижницький час від часу має індивідуальні виставки своїх творів у таких містах,

Ярослав Вижницький, *Сонце заходить* (олія, 1983)

як Нью-Йорк, Чикаго, Філадельфія, Вашингтон, Торонто, Монреаль, які приваблюють численних відвідувачів, і його твори знаходяться в багатьох приватних колекціях Америки й Канади. Окрім того, вже понад двадцять років, як Вижницький постійно влаштовує виставки своїх творів у своїй приватній галерії у власному будинку в Гантері під час літнього відпочинкового сезону. Ці виставки завжди користуються великою популярністю, приваблюють багато відвідувачів.

Вже від довшого часу Гантер став своєрідним українським мистецьким осередком — тут щороку відбуваються виставки українських малярів, які з'їжджаються з Америки, Канади, Європи і навіть з Австралії. Також улітку в Гантері щороку відбувається збірна виставка творів українських мистців, у якій постійно бере участь Вижницький.

Роблячи огляд малярських виставок у Гантері, відомий мистецтвознавець Михайло Островерха зазначає з приводу персональної виставки Вижницького літом 1976 р. у власній галерії: "Дав він до огляду праці добірні: краєвиди, портрети, цвіти, мертву натуру. Цей мистець цікавий своїм неспокойним поривним рисунком, своїм суворим і різким тоном, своєю фактурою, що є його висловом, стилем, яким він безперечно осягнув і оволодів ним і якого мистець буде триматися, бо він відповідає його мистецькій настанові".⁴

Згодом у своїй рецензії на спільну виставку Людмили Морозової та Вижницького, що її влаштував нью-йоркський відділ ОМУА у своїй галерії наприкінці березня 1978 р., пишучи про

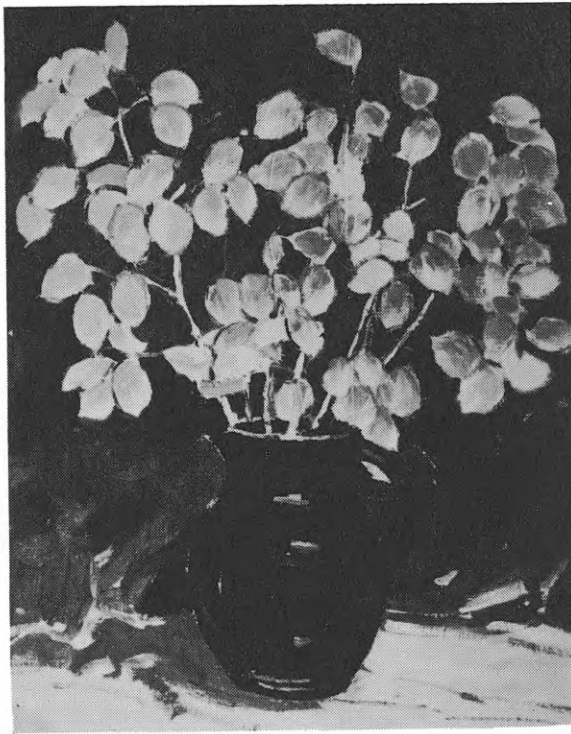
Вижницького, Островерха стверджує: "Мистець живе і діє у своєму світі здорової жорстокости, сили і то всім — рисунком і композицією, кольором і фактурою. Чи то в красвиді, чи в гуртових сценах, чи у портреті — Вижницький мистець сильного драматичного наставлення. Слідкуючи за його мистецьким ростом, радше — розвитком треба ствердити, що мистець створив свій стиль, свою форму, свій мистецький вислів".⁵

Прихильно поставилася до Вижницького й чужомовна критика. Добре знаний в американських і російських емігрантських мистецьких колах, знавець мистецтва та критик В. Завалішин (довголітній постійний критик і рецензент мистецтва газети *Новое русское слово* в Нью-Йорку), з приводу цієї ж самої виставки помістив обширну рецензію. Він зазначив на початку рецензії про Вижницького, що професійну освіту мистець здобув в Америці, а через те в його творчості українська традиція сполучається з американською. Завалішин далі відмічає (подаю в українському перекладі), що:

Вижницький — майстер ландшафту та архітектурного краєвиду. Його *Осінь річка, Зимові ніч, Сади цвітуть* відзначаються силою та привабливістю і в лінії, і в кольорі. Також добрі *Червоні маки й Калина*. Ярослав Вижницький як пейзажист та майстер натюрморту ні в чому не поступається американським малярам, праці яких можна бачити на групових виставках у Вермонті, Массачусетсі, Мейні. Та є в творах Ярослава Вижницького те, чого на американських виставках не побачиш: своє рідне, національне. Досить побачити хоча б його картину *Гуцули*, щоб у цьому переконатися.⁶

Ніби попереджуючи Завалішина, в своїй оцінці творчости Вижницького у статті з нагоди виставки у Гантері 1976 р. редактор Іван Кедрин говорить, що "Сила і дійсна вартість Ярослава Вижницького у краєвидах і мертвій природі, у комбінації квітів і овочів".⁷

З наведених уривків рецензій різних авторів у різні часи впадає в очі, що всі вони, подаючи оцінку творчости Вижницького, однозгідні в одному, а саме: що вже на початку свого творчого шляху Вижницький виявив себе як самобутній український маляр зі своїм власним творчим обличчям, який нікого не наслідує, не є епігоном і йде своїм власним обраним та окресленим творчим шляхом. І, як влучно зауважив Завалішин, цей шлях є "свій, рідний, національний", власне "те, чого на американських виставках не побачиш". Підсумовуючи, можна ствердити, що національні первні, глибоко закорінені в істоті мистця, вповні виявили себе у його творчості, зформували його мистецький світогляд, його самобутнє мистецьке обличчя та визначили його власний творчий шлях в мистецтві.

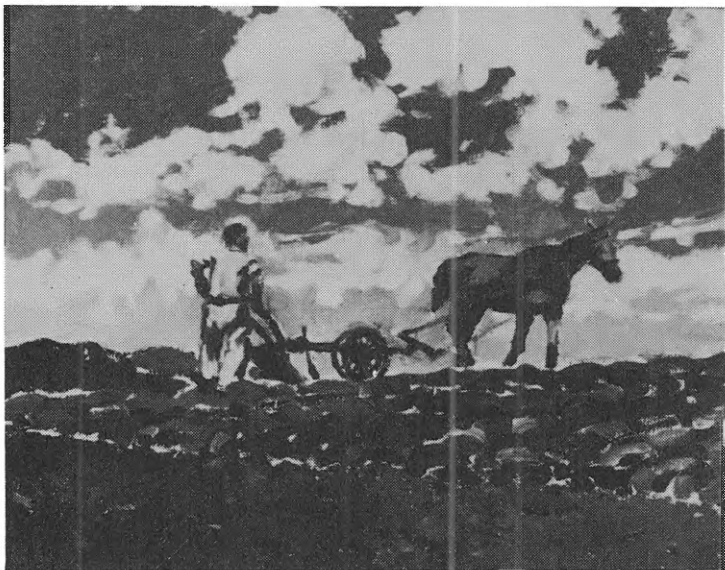

Ярослав Вижницький, *Срібні таряри* (олія, 1985)

Вижницький, вихованець американської школи, не розгубився в тій повені різних модних мистецьких напрямів, не став їхнім епігоном, не поплівся в хвості панівного декадансу, не зашпор-тався в смітниках Грінвіч Віледжу, не втратив свого національного обличчя. Від абстрактного мистецтва він узяв лише його здобутки в композиції та малярській техніці і з великим умінням використав їх у своїй творчій праці.

За натурою романтик, рухливий та непосидючий, повний життєдайної сили та самоствердження в житті та мистецтві, Вижницький залюблений в навколiшній світ, у радість та красу життя, зелену плоть, він сприймає світ безпосередньо в динаміці та русі. Світ для нього багатогранний, рухливий, мінливий і вічно молодий. Звідси та надзвичайна напруженість та динамічність кольору його праць, що в деяких краєвидах, особливо осінніх, досягає драматичного напруження та кольорової абстракції.

Вижницький — майстер широких узагальнень, широкого рвуч-кого мазка, вмiло користується фактурою полотна, майстерно

Ярослав Вижницький, *Плугатар* (олія, 1985)

вводячи в кольорову гаму незамальовані білі плями, що роблять його праці надзвичайно ефективними, свіжими, життєрадісними. Він настільки самобутній оригінальний маляр, що його немислимо будь з ким сплутати! Саме ця його неповторність власного мистецького обличчя робить його сучасним мистцем, а його шлях у мистецтві сповнений віталізму та віри в життя.

1. Антін Малюца, "Нотатки про мистецтво", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 13 квітня 1956 р.

2. Микола Галів, "Збірна виставка графіки, малярства та скульптури", *Українське життя* (Нью-Йорк), 15 лютого 1965 р.

3. Вадим Лесич, "15-та річна виставка ОМУА", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 15 лютого 1969 р.

4. Михайло Островерха, "З просторів дозвілля й мистецтва", *Америка* (Філяделфія), 30 липня 1967 р.

5. Михайло Островерха, "Виставка Людмили Морозової та Ярослава Вижницького", *Народня воля* (Скрентон), 15 червня 1987 р.

6. В. Завалішин, "Новые работы Морозовой и Вижницкого", *Новое русское слово* (Нью-Йорк), 9 травня 1987 р.

7. Іван Кедрин, "З нагоди виставки у Гантері", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 7 жовтня 1976 р.

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМА У ВИСТАВАХ «БЕРЕЗОЛЯ» (Харківський період)

Валеріян Ревуцький

Плянуючи розгортання діяльності Мистецького об'єднання "Березіль", Лесь Курбас зустрівся з величезною проблемою, а саме повним браком нового українського репертуару, відштовхуючися, за його власним висловом, від драм з "культу стріхи та важких чобіт". І тут довелося вдатися до власних інсценізацій творів сучасної світової літератури, переробляючи їх, і так само драм української клясичної спадщини 19 ст. В результаті в "Березолі" з'явилися такі вистави, як *Пошились у дурні* за М. Кропивницьким (режисер Фавст Лопатинський) і *За двома зайцями* за М. Старицьким (режисер Василь Василько).

Очевидно, дотримуючися прийнятої в "Березолі" методи переробки, молодий режисер Павло Береза-Кудрицький взявся те саме робити влітку 1925 р., готуючи до вистави нову драму *Комуна в степах* Миколи Куліша. Курбас рішуче заперестував проти режисерського пляну Кудрицького, знаючи в п'єсі нове в характерах і композиції, та підкреслив, що... "у Куліша є ще один момент — національний, який у мене викликає завжди, коли я читаю Куліша, абсолютно такі асоціації, як полтавські рисунки: тонкий рисунок, м'яка комбінація фарб, незгущений погідний рисунок, як український пейзаж". Він далі говорив, що проблеми національного на сцені належить пов'язувати з постановкою, "якщо п'єса має дійти вповні до глядача і якщо п'єса мала б бути одним з перших каменів для будівництва нового нашого театру". І Курбас сів з Кудрицьким для вироблення пляну постановки *Комуни в степах*.¹

Успіх *Комуни в степах* Куліша спричинився в "Березолі" до появи другої оригінальної нової драми *Шпана* Володимира Ярошенка на тему життя Києва під час НЕПу, але ліквідація Мистецького об'єднання "Березіль" і переїзд до Харкова не дав цій п'єсі довгого сценічного життя. Проте, національну проблему не було забуто. Представлену безпосередньо після вистави *Прологу* (інсценізація самого Курбаса та Степана Бондарчука) драму Івана Тобілевича *Сава Чалий* (прем'єра 3 лютого 1927 р.) чомусь завжди оминають у виставах "Березоля". Мовляв, вистава компромісова для харківського глядача після невдачі з *Золотим черевом* Фернана Кроммелінка. Проте, в рамках показу національної

проблеми ця вистава, хоч і не належить до нової української драматургії, але саме апелює до глядача своїм патріотизмом. У виставі "Березоля" (режисер Лопатинський) ватажка Саву розвінчовано, зате робився великий наголос на гайдамаків.² Гнат Голий притягав симпатії глядача й був сильнішим за Саву у виставі "Березоля", ніж у драмі Тобілевича.

Ще більше бриніла національна проблема в третій оригінальній новій драмі, поставленої в "Березолі", в *Яблуневому полоні* Івана Дніпровського (прем'єра 4 жовтня 1927 р., режисер Януарій Бортник). Офіційна критика говорила про цю драму, що в ній революційний патос приглушено "сумнівними мотивами".³ В самій же виставі "Березоля" центральним конфліктом стало не стандартне протиставлення червоних і білих в часи громадянської війни, а червоних і військовиків Української Народної Республіки. Саме образи останніх виведено не шаржовано, а соковитими, імпульсивними постатями, навіть дещо романтизовано виступами представника їхньої контррозвідки — Ярославни, виведеної подібно до Жанни д'Арк. Як оповідав мені актор "Березоля" Митрофан Кононенко, віддаючи зброю більшовикам, командир українського війська не звертався зі словами "правда переможе" безпосередньо до свого політичного супротивника, а кидав цю фразу, повертаючися до глядачів.

12 січня 1928 р. "Березіль" поставив драму російського письменника Всеволода Іванова *Бронепоезд 14-69* (режисер Борис Тягно). Оскільки дія драми відбувається переважно на Далекому Сході, де пустила корені велика українська колонія, виставу було дещо "зукраїнізовано" (наприклад, керівник повстанців Вершинін за березільською інсценізацією став Вершиною, а самим повстанцям, переважно українського походження, надано найбільшої уваги в зовнішньому оформленні). В цей час "Березіль" уже наполегливо готувався до наступної вистави, до *Народнього Малахія* Куліша в постанові самого Курбаса, читання якого зробило величезне враження на творчий склад "Березоля". Тут національна тема постала в усій своїй широті.

Гостра ненависть Куліша-драматурга до рабської психології численних своїх земляків мала в своїй основі джерела справжнього патріотизму. Він апелював до збудження національної активності, піднесення національної гідності, якому російський царат давав лише роль споживача й перекладача культурних цінностей, вироблених іншими. Він відчував, що русифікаційна політика царського уряду протягом століть не могла зникнути за десять років після 1917 р., і її живучість турбувала драматурга.

Драматичне трактування теми України та її культури, що пропонував Куліш в *Народньому Малахії* (прем'єра 31 березня

1928 р.), було близьке Курбасові. Він бачив головну небезпеку для молодшої української культури в традиціях філістерської самозаспокоєності та провінційної некультурності. На театральній дискусії 1927 р. Курбас говорив про труднощі формування молодшої української культури а в атмосфері стійкого упередження проти неї в різних суспільних прошарках, включно з тими, що найближче стоять до мистецької ділянки.

Курбас загально висловлювався, що ті, для кого українська мова народилася вчора, факти культурної творчости на Україні приймають з тією дозою недовір'я та іронії, яке викликає природно всяка претенсійна скороспілість. Одночасно Курбас адресував гіркі слова й тим представникам української інтелігенції, які втратили віру в історичні перспективи для рідного народу. Він говорив, що й серед українського громадянства не перевелося із віків рабства засвоєне недовір'я у власні сили.⁴ І *Народній Малахій* в його інтерпретації був українською п'єсою, де проблема національного в театрі була ним розв'язана.

Цю національну проблему добре помітив в *Народньому Малахії* й критик Йона Шевченко, торкаючися генези головної дійової особи — листоноші Малахія Стаканчика, яку потрібно шукати — казав він — "в славнозвісному українському хуторянстві, в запічному патріотизмові. І такого хуторянсько-шароварного благоліпно-мрійного троглодита виведено автором і режисером в сатиричному викритті".⁵ А далі в журналі *Критика* додав: "Постановщик Лесь Курбас спробував глибоко заглянути в коріння малахіяництва взагалі й підкреслити, крім того, його специфічно національні риси. Будучи сильною сатирою на різні формації міщанські, *Народній Малахій* гостро б'є по деяких від'ємних рисах української національної вдачі — неперебореному лірико-зітхательству і мрійництву. Це зло-іронічно, це влучно і попадає місцями в точку".⁶

Якщо Шевченко бачив, що Стаканчик на сцені опинявся часом в ролі критика, то тут Курбас (і Куліш також) бачили другу поставлену тему, тему людяности в радянській дійсності. Дійсно, революція відбулася, але минуло десять років, а підлість і вульгарність, дрібничковість і фарисейство, брехливість, тупість і бюрократизм не зникли. Малахій Курбаса простував до найбільших соціальних і філософських узагальнень, проповідував любов до людей, але сам по собі лишався маленькою людиною з великим цїпком у руках.

Після *Народнього Малахія* Курбас завершив недокінчену Бортником виставу *Змова Фієско в Генуї* Ф. Шіллера (прем'єра 14 листопада 1928 р.). Чому саме ця романтична трагедія Шіллера потрапила до репертуару? Саме тому, що виставу *Народнього Малахія* гостро критиковано за поставлену національну проблему, пояснюється присутність цієї трагедії Шіллера в репертуарі.

Боротьба за владу генуезької республіки 1547 р. перекликалася зі становищем України 1928 р. Вбивство змовниками претендента на дожа Генуї Джанеттіно Дорія справи республіки не поліпшило. Замість диктатора Дорія прийшов диктатор Фіско. Подібно й ліквідація царату більшовиками не змінила справи молодой Української республіки. Нові червоні диктатори виявилися не кращими за попередній білий царат. Існування молодой Української республіки в небезпеці. Отож, національну проблему поставлено на ґрунті романтичної трагедії Шіллера.

9 січня 1929 р. під керівництвом Курбаса з'явився ревію *Алло, на хвилі 477*, що переслідувало мету привчити глядача до нового театрального жанру на українській сцені. Два головні персонажі цього ревію, з якими були пов'язані всі сцени — Ляш і Свинка — "...не виходили ні з відомих естрадних форм російського театру, ні з якогось іншого", — писав критик Василь Хмурий. "Обидва ці студенти родаки хіба тому бурсакові, що ходив з староукраїнським вертепом, і може штовхнув театр на те, що перші персонажі української естради народилися студентами. В таких разі тут маємо культурну традицію національну".⁷

В кінці сезону (18 квітня 1929 р.) Курбас поставив комедію Куліша *Мина Мазайло*, що висміювала чванькувату вбогість міщанського мислення в національному питанні (від малоросіянства до українських і російських фанатиків-шовіністів). Піднімаючи характери цієї комедії до ступеня гротеску, Курбас бажав найяскравіше представити міщанство, в якому бачив небезпеку для розвитку нового театрального мистецтва. Справа була не тільки в самому русотяпі Міні, але, як зазначив театрознавець Петро Рулін, у його "неприхованому бажанні потягти й молодь тими самими стежками".⁸

За міщанською балаканиною впливав перш за все загрозливий символ самовпевненої та нахабної Тьоті Моті, у якої слово "Україна" не переходить крізь її горло (що воліє краще бути згвалтованою, ніж зукраїнізованою), російської шовіністки, від якої губився переможений просвітянсько-настроний і добродійно-ляльковий дядько Тарас. Загальне розташування ідеологічних сил, що брали участь у родинній дискусії про зміну прізвища Міні, відповідало й задумові режисера та драматурга (міщанство й українізація) та символічно відображало їхнє розташування в суспільному житті України 1928 р.

Хоч на театральному диспуті 1929 р. партійні чинники сильно критикували Курбаса (а з ним і Куліша) за поставлену національну проблему в *Народньому Малахії* та *Мині Мазайлі*, Курбас підкреслив на ньому і в своїй промові, і в заключному слові, що перш за все перед театром стоїть проблема культурної революції,

потреба давати вистави таким чином, щоб вони примушували глядача раз і другий раз уважно дивитися, вдумуватися, ставитися до життя аналітично. Він рішуче відкидав спрощено поставлене питання деяких його критиків про роль і завдання театру, що мав би відгукуватися на всі кампанії. Настанова Курбаса, стремління до дальшого розвитку української культури стимулювало й дальше висування національної проблеми в центр уваги наступних вистав.

11 березня 1930 р. відбулася прем'єра молодого українського драматурга Володимира Цимбала *Заповіт пана Ралка* (режисери Володимир Скляренко та Кузьма Діхтяренко, а композицію й коректи до неї робив сам Курбас). Ця п'єса, що ніби за жанром скидалася на детектив, мала в основі національне питання. Й навіть у часи вже плянованої колективізації села зверталася до патріотизму й захисту індивідуального господарства. Вирішальною сценою п'єси був монолог головної дійової особи, вчителя Ростика, що починав деклямувати вступ до поеми Івана Франка *Мойсей* ("Народе мій, замучений..."), а в цей час, на тлі розкішного українського пейзажу, висовувався окремих шматок полотна з яскраво намальованими окремими хатками.⁹

Коли Курбаса змусили прийняти до репертуару "Березоля" *Диктатуру* Івана Микитенка, він оповів колективні виконавців, що хоче перетворити виставу на музичне видовище. І він увів у перемонтовану п'єсу оперові речитативи за допомогою композитора Юлія Мейтуса. Критик Кость Буревій писав про саму виставу, що "... співає тільки куркульський табір. Це зовсім не співи, це — ієреміяди тієї кляси, що тужить на «руїнах вавилонських» за своїм минулим, що ридає над власною смертю. Те, що куркулів показано в оперовому пляні, надає оригінальності їх постатям". І дещо далі висновок критика: "... в цій групі дійових осіб Курбас остаточно перемиг автора".¹⁰ Звичайно, тим, що співають саме куркулі, а не їхні антагоністи, перші привертають до себе головну увагу глядача.

Увагу глядача привертав Курбас у *Диктатурі* також рівнобіжними діями. Так, наприклад, він висунув на авансцену картину змови куркулів, де кожен із них, охопивши макети своїх садіб руками, розмовляли між собою, а незаможник Малоштан спав, любовно підклавши під свою голову макет своєї вбогої хатини. Це на тлі речитативів куркуля Чирви, в той час коли міліціонери шукають у нього й знаходять сховане. Чути шум зерна, а одночасно йде рівнобіжна дія. Десь із льожи верхнього ярусу театру чути спів дівчат, що в ньому вони перестерігають: "Мені мати говорила, повторяла часто, не їдь, в чужий город, бо будеш нещасна". І цією вставкою (її у автора не було) режисер скеровував увагу глядача в іншому напрямі.¹¹

Навіть у такій нав'язаній "Березолю" драмі *Кадри* Микитенка

(прем'єра 28 травня 1931 р., режисер Леонтій Дубовик) молодь в скрутні моменти починала співати пісню "Ревуть-стогнуть гори хвилі", про стан людей, що прагнуть визволитися з тяжкої неволі, пісню, що сприймалася в переносному значенні за часів царату, як скерована проти колонізаторської його політики. 1931 р. вона набувала нового переносного значення супроти нового, радянського колонізатора. Між іншим, промовистим є те, що в київському Театрі імени Франка замість неї молодь співала революційну пісню. "Березіль" захищав національну традицію, а роком пізніше у виставі *Тетнульд* грузинського драматурга Шалви Дадіяні (прем'єра 15 червня 1932 р., режисер Скляренко, але розробка сцен Курбаса) зроблено подібну спробу на захист традицій сванів. В боротьбі старого з новим акцентовано перше.

А ще роком пізніше Курбас дав свою останню виставу *Маклену Грасу* Куліша. Поруч з двома кутами нестандартного трикутника — маклер Зброжек і тринадцятилітня дівчина Маклена — виставлено не менш важливу постать музики Падур. На нього скерував Курбас свою головну увагу. В ньому він показував долю справжнього мистця в радянській дійсності (включно з самим собою), що воював за справжній гуманізм у мистецтві проти нових музик, радше нездарних ремісників, що грали на казенних струнах улесливі симфонії диктаторові й за це отримували високі мистецькі посади й нагороди.

Поруч із Падуром Курбас наголошував другий головний образ — маклера Зброжека, втілення крайнього розрахунку, і в результаті утворювалося справжнє протиставлення двох світоглядів — гуманізму Падур та матеріалізму Зброжека. Третьому членові нестандартного трикутника, дівчині Маклені, Курбас теж давав власну інтерпретацію. Згідно з автором, Маклена у фіналі йшла назустріч сонцю, що мало з'явитися за стіною, поза яку вона тікала. В Курбаса вона перелазила через ґрати залізного паркана й зникала в передсвітанковій млі, ніби розчинялася в ній. Було поставлено проблему: чи вона знайде там інший світ? Після деяких вагань в напрямку, показаному Макленою, почав прямувати і Падур.

Не беручи зовсім до уваги мистецькі досягнення *Маклени Граси* в постанові Курбаса, критики оцінили її трафаретно-стандартними засобами політичної пропаганди. В той час коли своїм уведенням національної проблеми в неукраїнську тему в образах чужинецького життя Курбас хотів ще раз сказати про болі своєї душі в страшний період того життя, в якому опинилася його сучасна батьківщина...

В офіційній постанові про звільнення Курбаса з посади мистецького керівника "Березоля" від 5 жовтня 1933 р. в першу чергу зазначено, що він збивав театр на позиції українського націоналіз-

му... Національна проблема в українському театрі йшла цілковито врозріз з плянами партійних русифікаторів з Москви. Вони вимагали від Курбаса будувати театр "соцреалізму", театр пропаганди їхньої партійної доктрини з наявністю постійного позитивного героя та театру вирішеної для глядача проблеми, а не поставленої перед ним. В головних виставах Курбаса харківського періоду позитивними героями не були ні головна особа в *Народньому Малахаї*, ні комсомольці в *Мині Мазайло*, ні позасценічний товариш Окрай в *Маклені Грасі*. І всі ці драми Куліша ставили проблеми перед глядачем. Та й не тільки ті березільські вистави, що він ставив. Постать Курбаса стояла на перешкоді партійним русифікаторам. І вони його усунули назавжди з обр'ю українського театру... За те, що він принципово боровся за національну проблему в своєму театрі, постійно нагадував про неї, жив нею, жив життям своєї батьківщини. Двадцять два роки пізніше про Курбаса сказав його короточасний колега по "Березолу", монгол з походження, вихованець російської театральної школи, співробітник французького та німецького кіномистецтва, Валерій Інкіжінов: "В одному місці моєї душі є два слова: Україна, Курбас"...¹²

-
1. Й. Гірняк, *Спомини* (Нью-Йорк, В-во "Сучасність", 1982), стор. 220.
 2. Ю. Смолич, *Про театр* (Київ, "Мистецтво", 1977), стор. 115-116.
 3. Й. Кисельов, *Перші заспівувачі* (Київ, "Рядянський письменник", 1964), стор. 315.
 4. Л. Курбас, "Шляхи Березоля", *ВАПЛіте* 1927, 3, стор. 147.
 5. Й. Шевченко, "«Народній Малахій» М. Куліша (Березіль)", *Комуніст* 1928, 6, IV.
 6. Й. Шевченко, "До підсумків театрального сезону в Харкові" *Критика*, 1928, 5, стор.129.
 7. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Є. Блакитний, *В масках епохи* (Мюнхен: "Україна", 1948), стор. 28-29.
 8. П. Руліч, "Березіль у Києві" *Життя і революція* 1929, 7-8, стор. 147.
 9. Л. Балабан, "Заповіт пана Ралка" *Радянський театр* 1930, 1-2, стор. 91.
 10. В. Хмурий, Ю. Дивнич, Є. Блакитний, *В масках епохи*, стор. 36.
 11. Там таки, стор 34.
 12. І. Костецький, "Контур, степ і доля" *Україна і світ*, листопад 1955, стор. 63.

ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ: ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРІГАННЯ І КОНСЕРВАЦІЯ

Тит Геврик

Пам'ятки дерев'яної зрубової архітектури на Україні були важливі не лише як такі; вони були ще й сховищами скарбів — творів народного мистецтва — зразків різьблення з дерева, малярських творів, тканин, вишивок, металевих виробів, рідкісних давніх книжок стародруків, гравюр тощо. Зацікавлення стародавніми дерев'яними храмами та мистецькими творами в них на Україні почалося тільки в другій половині 19 ст., і то почасти під впливом романтичних захоплень того часу.

За кілька десятиліть перед Першою світовою війною були надруковані перші піонерські праці про дерев'яну зрубну архітектуру на Україні. Авторами цих праць були: В. Дзедушицький (1825-1899), Микола Філянський (1873 — заарештований і розстріляний 1937), Р. Ф. Кайндл (1866-1930), Микола Макаренко (1877 — засланий 1934, помер — 1936), Казімеж Мокловський (1869-1905), Олекса Новицький (1862-1934), Григорій Павлуцький (1861-1924), Вадим Щербаківський (1876-1957) і його брат Данило Щербаківський (1877-1927), Юхим Січінський (Січинський, 1859-1937), Федір Волков (Вовк, 1847-1918) та інші. Ці дослідники вивчали пам'ятки архітектури, які вже зникали, шороку їх ставало менше.

Руйнування дерев'яних пам'яток на центральних і східних землях України почалося в 19 ст. З утратою у 18 ст. національної автономії України, скасуванням міського самоуправління на Лівобережжі та придушенням спроб повстання на Правобережжі настали роки культурного занепаду й непевности. В 1803 р. Синод Російської Православної Церкви заборонив будівництво рублених церков українського типу. Російська церковна влада також заборонила вживання скульптур в іконостасах, ікон з короновою Дівою Марією та придорожніх каплиць.¹ Ці особливості української церкви були, в очах влади, небажаними неправославними і схизматичними виявами. Російська імперська влада активно пропагувала стандартизовані архітектурні проєкти в неокласичному (ампірному) та псевдоросійському (еклектичному) стилях, розроблені в центральних бюрах для всієї імперії. Після польського повстання 1863 р. було заборонено ставити на Україні "фігури" — хрести і статуї святих на перехрестях доріг. Скасування цехів на Лівобережній Україні в 1785 р. і на Правобережжі в 1840 р. позначилися негативно на професійному вмінні теслів, і утримування та ремонт

¹ Переклад з англійської *В. Павловського*.

рублених храмів дедалі більше занепадали. Під керівництвом урядових архітектів єпархій Російської Православної Церкви багато старих рублених церков було перероблено або зруйновано.² Пишучи в 1908 р. на сторінках російського журналу *Зодчий* про церкву в Ромні, Микола Макаренко вболівав, що "представники Церкви — священослужителі і вища ієрархічна влада енергійно ведуть війну з небагатьма уцілілими пам'ятками мистецтва і з успіхом досягають бажаних результатів: храми перебудовуються, їхні старі форми знищуються, дедалі змінюються на сучасні, живопис перемальовують наново, старий посуд продається і замінюється на новий, ризи і гаптування продається на випалення золота і срібла, а ті, що мають меншу матеріальну цінність, з благословення вишого начальства, спалюють, з чого задоволені і настоятелі і влада".³

Доля рублених пам'яток архітектури на землях Австро-Угорської імперії була трохи щасливіша, вони краще зберігалися у віддалених гірських районах. Далі процвітало теслярське мистецтво і нові рублені споруди тут будували аж до Другої світової війни.

В роки Першої світової війни загинуло багато рублених церков і синагог. Чимало згоріло в пожежах, серед них, синагоги в Яблоневі, Гвіздці, Фельштині. Російські війська тоді також знищили або вивезли до Росії численні мистецькі вироби з синагог у Галичині, на Поділлі й Волині.

Народну місцеву архітектуру українських земель, що входили в період між двома світовими війнами до складу Польської республіки, студіювали архітекти Олександр Лушпинський (1878-1944), Володимир Січинський, Олександр Цинкаловський (Cynkałowski, 1898-1983), Михайло Драган (1899-1952), Володимир Залозецький та інші. Серед їхніх джерел були архіви Державного музею українського мистецтва у Львові, де зберігалися записи про колишні єпископські відвідини уніятських парафій в Галичині, на Поділлі та Київщині.⁴ Завдяки передбачливості, піклуванню та фінансовій підтримці митрополита Андрея Шептицького, засновника Українського національного музею, цей музей організував надзвичайно детальне вивчення галицьких дерев'яних церков і їхньої архітектури. Праця Михайла Драгана і його співпрацівників тривала п'ять років, 1925-1930, і наслідки її опубліковано у вичерпній студії 1937 р. В 1929-1930 рр. за розпорядженням митрополита Шептицького перенесли відому бойківську церкву св. Миколая в Кривках до львівського передмістя Кривчиці, для вжитку монахами відновленого чину Студитів. Стару церкву перебудували майстри-теслі Тома Джурин і Прокіп Демків із села Ціневи коло містечка Долина. Тепер вона стала найважливішим експонатом недавно організованого на цьому місці музею просто неба.

Митрополит Шептицький зі своїми помічниками також набув і

перевіз до тодішнього Українського національного музею велику збірку стародавніх українських ікон. Протягом десятиліть по Другій світовій війні вона перебуває в неживаному, непаленому і вогкому Вірменському соборі у Львові, недоступна для відвідувачів та вчених. Під час політичної відлиги в середині 1960-их рр. московський журнал *Новый Мир* надрукував статтю Леоніда Волинського, де говорилося, що у Вірменському соборі "ув'язнено" унікальну збірку ікон, різьби й скульптури, тисячі творів мистецтва. Волинський далі писав, що, згідно з твердженням директора музею Якушенка, експозиція навіть частини цієї збірки вважалася б "відкритою релігійною пропагандою".⁵ Недавно лише деякі ікони з цієї виняткової збірки, у два рази більшої за збірку ікон у Третяковській галерії в Москві, були передані до галерії Олеського замку недалеко Львова. На протязі останніх 15 років сховище ікон у Вірменському соборі тричі грабували, востаннє в 1985 р. коли злодії вкрали 22 ікони з 15-18 ст. Чотири тисячі ікон далі переходять в стародавньому соборі.⁶

Опубліковано багато детальних праць про пам'ятки дерев'яної архітектури Галичини. Натомість мало написано про малі і нескладні зрубові церкви Холмщини і Підляшшя. До Першої світової війни, коли ці землі були в складі царської Росії, урядові чинники робили спроби перебудувати багато з старих церков, щоб вони в їхніх очах набули "православного вигляду", забуваючи, що чимало з цих характеристично українських церков було побудовано ще до унії з Римом.

Після Першої світової війни Підляшшя і Холмщина опинилися в складі Польської республіки. Відколи 1927 р. у Польщі встановився тоталітарний режим, багато зусиль було прикладено до польонізації українського населення Підляшшя і Холмщини. В 1938 р., з явною підтримкою Ватикану і папи Пія XI, не зважаючи на протест греко-католицького митрополита Андрея Шептицького, поляки дійшли до того, що почали ліквідувати Українську Православну Церкву на Холмщині і Підляшші, а фактично руйнувати і нищити будови церков. Це не була акція, узаконена державою, а просто адміністративна сваволя. Нищили і муровані будівлі 12 ст. і прості дерев'яні рублені церкви. Протягом лише двох місяців, у травні-червні 1938 р., знищили яких 167 українських православних церков. Завдяки маленькій брошурці архітекта Леоніда Маслова, збереглися шкіци декількох з цих знищених рублених церков роботи Арсена Річинського. Серед знищених була церква Преображення в селі Сичині з 16 ст., яка була однією з найдавніших будов традиційної конструкції, характеристичної для описуваного району. Архаїчний дах цієї нескладної будівлі викладено з соломі.⁷ За даними Маслова, в містечку Тишівці, коло Холма, було три рублені церкви. Одну з них розібрано за розпорядженням російської адміні-

страції ще перед Першою світовою війною, а дві знищили польські активісти за підтримкою польської поліції: церкву св. Миколая з кінця 16 ст. (?) і церкву Богородиці, збудовану перед 1641 р.

Як свідчать недавні польські публікації, кілька рублених церков цього району пережили бурхливі події 20 ст. Наприклад, у недавно виданому в Польщі списку історичних пам'яток є три українські рублені церкви 18 ст., що збереглися в Холмському повіті; дві з них перетворено в римо-католицькі костьоли, а третя стоїть порожня і невживана.⁸

Доля зрубної дерев'яної архітектури на землях, що увійшли в Українську Радянську Соціалістичну Республіку, була так само сумна. Складений Вадимом Щербаківським реєстр рублених споруд 18 ст. показував, що в центральних районах України були сотні дерев'яних церков. Його брат Данило надрукував 1927 р. статтю, яка дає загальну інформацію про дуже поганий стан зберігання мистецьких пам'яток у 1920-их рр. Між багатьома прикладами суцільного нищення Д. Щербаківський згадає дві рублені церкви з першої половини 18 ст., продані місцевою владою на дрова.⁹ Не зважаючи на такий сумний стан справ і брак зацікавлення й підтримки від місцевої влади, Стефан Таранушенко у звіті Всеукраїнській Академії Наук про своє обстеження стану місцевих церков у 1928-1929 рр. на Лівобережній Україні зазначає, що, хоч у багатьох громадах чимало дерев'яних церков 18 ст. замінили новішими й менш цікавими спорудами, ще залишилося багато старих церков. Наприклад, у звіті 1929 р. про свою експедицію в Роменський район Таранушенко писав, що з 16 церков, які він оглянув, 15 "перебувають в доброму стані і ніяких термінових заходів на сьогодні не потребують".¹⁰ Ці звіти дають уявлення про велику кількість ще збережених у той час дерев'яних пам'яток і про їхній стан.

Дослідження мистецтва і зокрема архітектури Лівобережжя, розпочаті Таранушенком, описані в його статті на шість сторінок з 36 ілюстраціями.¹¹ В цьому короткому огляді Таранушенко застерігає своїх читачів, що будь-які висновки будуть передчасні, і вказує, що ця стаття є лише інформаційна і що він плянує низку статей про мистецтво Слобожанщини 17-18 ст.

Інший дослідник архітектури Лівобережжя Андрій Терешенко, повідомляючи про свою останню експедицію, висловив намір опублікувати серію спостережень, нотаток і описів, що насвітлять цілі комплекси будівель та рідкісні й цінні зразки старої української архітектури.¹² З цього ясно, що систематичні польові дослідження і студії мистецтва й архітектури Лівобережжя тоді тільки починалися.

На жаль, після згаданої статті Таранушенка, опублікованої 1929 р., на Радянській Україні мало що було надруковано про українську дерев'яну архітектуру: жадного оригінального дослідження,

жадної наукової публікації, тільки одна-дві статті у фахових журналах. Треба підкреслити, що в 1920-их рр. на Україні була офіційна політика охорони історично-культурних пам'яток, стан яких не був блискучий. В 1930 р. В. Дубровський, головний інспектор охорони пам'яток культури Української РСР, писав:

Перелічити всі такі випадки руйнації пам'яток було б дуже важко, бо їх дуже багато. Але картина загалом ясна: щороку багато пам'яток гине зовсім або зазнає пошкоджень від впливу стихій і часу, а також від різних шкідників. Наші невеличкі успіхи в справі охорони пам'яток далеко не урівноважують загально небезпечного стану наших пам'яток і їхньої повсякчасної руйнації.¹³

Проблему охорони історично-культурних пам'яток на Україні, зокрема пам'яток дерев'яної архітектури, треба розглядати на ширшому тлі, беручи до уваги ставлення комуністичного режиму і до храмів і до національної культури взагалі. Адже в роках 1920-1930 більшовики йшли проти традицій, історично-культурні пам'ятки розглядали як залишки гнилого минулого. Дух часу звучав у таких гаслах як "Релігія — опіум для народу" та "На руїнах старого світу збудуємо новий".

Пишучи про період НЕПу 1922-1929 рр., М. Міллер згадував, що в селах центральних і східних областей позникали численні дерев'яні церкви. Деякі речі з цих знищених церков, як от різьблені одвірки, частини іконостасів або ікони, часом потрапляли до місцевих музеїв. Але за словами Міллера, "плянового, систематичного нищення культурних цінностей у більших розмірах, у цьому періоді не було".¹⁴ Міллер далі пише, що від 1930-их рр. — часу централізації політичної влади в Москві і "соціалістичного наступу по всьому фронту" — почалося плянове нищення церков, експорт і продаж закордон творів мистецтва, руйнування всього, що нагадувало старий світ. Ці події відбувалися під час Великого Голоду на Україні в 1932-1933 рр. і тривали до 1937 р. На жаль, про це є мало писаних і документованих відомостей. І все ж Міллер дає детальний опис подій у сільських місцевостях у 1930-их рр.

Там парторганізація фабрикувала перший-ліпший акт про "давність церкви, що загрожує її обвалом", про "відсутність коштів на утримання та ремонт церкви", про "бажання самих парафіян зачинити церкву", про те, що "церква уявляє собою катедру контрреволюції" і т. д. Райкоми партії за всяку ціну підтримували таку ініціативу, або й самі її виявляли, отже негайно давався наказ про руйнацію або зачинення церкви. Часто обходилося й без таких фіктивних формальностей і церкви зачиняли або руйнували без ніяких пояснень.¹⁵

"Тоді як по найбільших містах та іноді по монастирях, церкви були

частково повернуті під всякі склепи, а житлові будинки при них на всякі колонії та доми відпочинку, по селах церкви майже скрізь було знищено безслідно".¹⁶

На початку 1929 р. Народний комісаріят освіти призначив археолога Павла Козара (1898-1944) з Дніпропетровського державного музею одним із чотирьох інспекторів Охорони пам'яток культури Української РСР. Міллер згадує, як на початку 1930-их рр. Козар, повернувшись з інспекційних подорожів, розповідав йому, як на початку колективізації руйнували дерев'яні церкви, переважно з 18 ст. Тому що ці церкви збудували давнім українським способом — зрубом, вживаючи замість залізних цвяхів дерев'яні кілки міцного дерева — тиблі. "Ті будівлі від часу зробилися немов кам'яні. Їх висаджували в повітря динамітом". Міллер свідчить далі, що "По деяких музеях в Україні в ті часи нищили не тільки моделі, малюнки та фото старовинних церков, хрестів тощо, але навіть вишивки з хрестами та відбирали негативи з такими знятками й нищили".¹⁷

В 1943 р. Міллер ішов пішки вдовж берегів Дніпра, понад 160 кілометрів, між Дніпропетровським і Нікополем. В усіх численних селах, по обидва боки річки, колись були церкви. В 1943 р. там не лишилося ні однієї церкви. Чверть століття пізніше, в 1968 р., український радянський мистецтвознавець писав, що будівлі Лиманської школи дерев'яної архітектури важливі для розуміння мистецтва й архітектури Слобожанщини: "На жаль, вона вся загинула, однак збережений матеріал обмірів дає деяке уявлення про неї".¹⁸

Треба зауважити, що комуністична влада розправлялася не тільки з дерев'яною архітектурою, вона нищила всі прояви національної культури, які начебто стояли на шляху революції. Для ілюстрації процитуємо уривки зі спогадів Дмитра Шостаковича:

Традиційне національне мистецтво і традиційна чудова музика не підходили з багатьох причин. Поперше, мистецтво було надто витонченим, надто незнайомим... подруге, національне мистецтво вважалося контр-революційним. Чому? Бо воно було, як всяке стародавнє мистецтво, релігійним, культовим. Якщо ж воно релігійне, то треба його вирвати з корінням".

Шостакович згадує, як у 1930-их рр. за розпорядженням радянського уряду скликали Перший всеукраїнський з'їзд сліпих лірників і кобзарів, часто неписьменних, але з чудовою пам'яттю і даром імпровізації: "Казали, що на з'їзді їх було кілька сотень. Це був живий музей, жива історія країни, всі її пісні, музика і поезія. Їх майже всіх розстріляли, майже всіх цих нещасних сліпців убили".¹⁹

Друга світова війна також трагічно вплинула на долю дерев'яних пам'яток архітектури України. Під час гітлерівської окупації часто безглуздо підпалювали історичні дерев'яні будови без будь-якої причини або стратегічної потреби. Цікаво, що радянські повоєнні видання, описуючи жорстокості німців, після загальних фраз про руйніницьку політику нацистів, насамперед з жалем згадують знищення російських архітектурних пам'яток.²⁰ Нічого не написано про нищення українських дерев'яних церков (за винятком церкви з Ромна, яку 1907 р. перенесли до Полтави) та цілковите винищення дерев'яних синагог, які ще тоді існували. Вступивши на Україну, нацисти систематично руйнували всі сліди єврейської культури, щоб народ не міг її пізнати. Методично зносили з лиця землі архітектурні пам'ятки — дерев'яні синагоги з високими дахами і величними інтер'єрами, свідки і символи життя євреїв у давній Україні.

Наприкінці Другої світової війни в Галичині все ще стояло коло тисяч дерев'яних церков. Чимало церков збереглося також на територіях Закарпаття й Лемківщини, які після війни увійшли до складу соціалістичних Польщі й Чехо-Словаччини. Оpubлікований та доступний матеріал дає нам загальну картину охорони дерев'яних архітектурних пам'яток у повоєнні роки. 24 серпня 1963 р. Рада Міністрів Української РСР видала постанову ч. 970 "Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР".²¹ Згідно з статтею Григорія Логвина, надрукованою в *Літературній Україні* 13 вересня 1966 р., Державний комітет будівництва Української РСР видав директиву ч. 252, яка надавала сили цій серпневій постанові.²² В дні короткої відлиги 1960-их рр. журнал *Історія ССРСР* помістив статтю з інформацією про деякі деталі цих постанов. Автор статті, український археолог Михайло Брайчевський пише, що в 1961-1963 рр. коло 35% цінних історичних пам'яток архітектури знято з реєстру пам'яток архітектури.²³ Інші радянські автори в тогочасних статтях повідомляли про конкретні деталі. Леонід Волинський писав, що в 1949 р. на Україні вивчали понад дві тисячі об'єктів. На 1956 р. список архітектурних пам'яток Української РСР включав 1491 об'єкт. В 1963 р. ця кількість зменшилася до 864. З цього числа 125 було в "загрозливому, катастрофічному стані".²⁴ В той самий час Григорій Логвин у вищезгаданій статті ствердив, що кількість архітектурних пам'яток зменшилася з двох з половиною тисяч до 864.²⁵ Згідно з Брайчевським, це зменшення числа пам'яток, що були під захистом радянської держави, сталось за рахунок церковних будівель. Багато перлин народної архітектури було вилучено з реєстра тому, що вони були "лише культовими предметами, з котрими треба необхідно вести боротьбу".²⁶ Логвин писав в *Літературній Україні*, що після того, як деякі архітектурні пам'ятки вилучили з реєстра,

Закарпатський облвиконком швидко ухвалив рішення про те, щоб усі вилучені об'єкти відразу були розібрані. Між численними дерев'яними церквами 17-18 ст., виключеними з списку, була церква св. Миколая в Седневі на Чернігівщині¹⁷ і унікальна церква Святого Духа в Потеличі з 1502 р.,²⁸ знаменита своїми розмальованими в 17 ст. стінами.

Згідно зі статтею літературознавця та лауреата ленінської премії 1964 р. Євгена Кирилюка, в наслідок скорочення реєстру пам'яток архітектури знищили такі дерев'яні пам'ятки архітектури як церква св. Миколая (17 ст.) в Руському Полі на Закарпатті і церква св. Анни (18 ст.) в селі Лішня на Київщині. Відомий мистець і колекціонер мистецьких творів Іван Гончар писав 1966 р., що попереднього року з ініціативи місцевої влади було зруйновано дерев'яну церкву 17 ст. в с. Ходосівцях Києво-Святошинського району, під самим Києвом. Секретар райвиконкому погодився на знищення цієї церкви, бо були прохання знову відкрити її для богослужень. Гончар писав також, що в селі Острійках Білоцерковського району Київської області голова сільради Лисенко зруйнував церкву 17 ст.²⁹ Одночасно були круто врізані асигнування на ремонт стародавніх будівель і, за відомостями Брайчевського, тих, хто був проти цього, суворо критикували. Волинський зауважує, що на початку 1960-их рр. річні асигнування фондів на охорону архітектурних пам'яток України врізали з 400 тисяч до 80 тисяч карбованців; у 1966 р. асигнували 190 тисяч крб. В той самий час щорічні потреби на консервацію пам'яток в одній лише Львівській області становили 100 тис. крб.³⁰

Оголошення будівлі історичною пам'яткою, що охороняється радянською державою, не обов'язково рятувало цю споруду. Брайчевський відзначає, що "пам'ятки особливо і сильно страждають від безгосподарності й варварського ставлення тих установ, що їх охороняють". У своїй статті Логвин також доводить потребу насамперед звільнити пам'ятки архітектури від орендарів. Пишучи про знищення церкви, Брайчевський обурюється долею церкви в селі Синяві Київської області, яку підпалили "хулігани", а представники влади байдуже спостерігали пожежу.³¹ Порівняння реєстрів 1963 р. і 1973 р.³² показує, що в 1963 р. в селі Синяві Тарашанського району Київської області стояла дерев'яна Воскресенська церква, а в 1978 її там уже не було.

Статті Брайчевського й Волинського в головних центральних союзних журналах і подібні статті в українській радянській пресі в грудні 1966 р. не були одинокими стурбованими голосами. В числі тих, хто підніс голос за охорону української історичної спадщини, був письменник Олесь Гончар, двічі нагороджений Ленінською премією в 1960 і 1964 рр. У січні 1968 р. він надрукував роман *Собор* про сучасне життя робітничого селища на лівому березі

Дніпра. Цей порівняно слабкий твір набув політичного значення і його навіть вилучено з бібліографічного індексу повної збірки творів Гончара в шести томах, випущеної видавництвом "Дніпро". В цьому романі письменник пише про долю собору — шедевра дерев'яної архітектури 18 ст. — що височів над вулицями селища. Для Гончара старий дерев'яний собор є втіленням минулого України. По Другій світовій війні вирішено перетворити цю давню споруду в антирелігійний музей, а в 1960-их роках собор, включений до списку пам'яток архітектури, вживали як склад фуражу та добрива. Через те, що місто не мало фондів на утримання собору, місцеві урядовці поставили питання про його знесення. Глибоко переживаючи нищення української архітектурної спадщини в минулому, "місцеві учні-старшоклясники старовинну свою гуцульську церкву на дрова ламали. А вчитель їхній — вчитель-наставник! — роботою керував".³³

Ставлення радянського уряду до архітектурної спадщини 1960-их рр. яскраво ілюструє цитата з декрету Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. про перегляд реєстра архітектурних пам'яток. Рада ухвалила переглянутий реєстр і, серед інших директив, видала інструкцію Державному Комітетові Будівництва Української РСР:

... продовжувати роботу по дальшому виявленню споруд, які не мають визначної наукової, історичної та художньої цінності, або втратили її внаслідок руйнування та перебудов, і подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про виключення їх із списку пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною.³⁴

Отже Раді Міністрів ішлося про дальше зменшення уже скороченого списку пам'яток під охороною держави. Рада Міністрів також доручила Комітетові "обстежити і відповідним чином зафіксувати" протягом 1963-1964 рр.

... в документах, фотографіях чи зарисовках видатні твори старовинного монументального живопису, скульптури, а також високохудожньою різьбу, окремі архітектурні зразки, фрагменти в спорудах, що виключені з списку пам'ятників архітектури.³⁵

Перегляд реєстру 1963 р. свідчить про те, що в той час у Київській області під охороною держави були тільки три стародавні дерев'яні церкви. З них у 1978 р. залишилася тільки одна. У згаданій праці Брайчевського написано, що Воскресенську церкву в Синяві спалили в середині 1960-их рр., Трьохсвятительську церкву в с. Пищиках Білоцерківського району (з 1651 р.) у списку 1978 р. не згадано і очевидно вона вже не існує. Цікаво відзначити, що одна збе-

режена пам'ятка дерев'яної архітектури Київщини церква св. Михаїла з 1600 р. в с. Дорогинки біля Фастова не була ресстрована ані 1963, ні 1978 р. Наприкінці 1970-их рр. споруду перенесли до Музею народної архітектури та побуту УРСР у Києві.

Найбільше рублених дерев'яних церков Лівобережної України збудували в теперішніх Чернігівській, Сумській і Харківській областях і в північних частинах Полтавської й Дніпропетровської областей. Зі звітів Таранушенка за 1928-1929 рр. відомо, що багато цих церков, якщо не більшість, ще існувало під кінець 1920-их рр. На 1963 р. ситуація докорінно змінилася. Згідно зі списком зареєстрованих архітектурних пам'яток під охороною держави, не було жадної дерев'яної церкви, як пам'ятки під охороною держави в Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Полтавській і Харківській областях. Доводиться припускати, що вони не існують.

В Черкаській, Дніпропетровській, Луганській і Херсонській областях зареєстровано по одній дерев'яній архітектурній пам'ятці на цілу область. У Хмельницькій і Сумській областях — по дві дерев'яні церкви, у Вінницькій і Ровенській областях — по три, в Житомирській — чотири.

В протилежність цьому сумному станові на землях, які перед Другою світовою війною були частиною Радянської України, на західноукраїнських землях, що були перед війною в державних межах Польщі й Чехо-Словаччини, збереглося значно більше церков. У списку 1963 р. є 34 дерев'яні церкви у Волинській області (від 16 до 19 ст.), 43 — в Закарпатській, по вісім — в Івано-Франківській і Тернопольській областях, 89 — у Львівській області і 20 — у Чернівецькій.

Значне скорочення кількості архітектурних пам'яток, які перебували під охороною держави, про що свідчить список, складений 1963 р., може спричинилося до заснування в грудні 1966 р. Українського товариства охорони культурних та історичних пам'яток. Це сталося в період відлиги і того ж місяця в радянській пресі з'явилася ціла злива статей, які містили матеріали про події попередніх років. Українські радянські видання 1970-их рр. у ділянці архітектури свідчать про зацікавлення українських архітектів, істориків і широкої публіки в збереженні історичних пам'яток. Ці прагнення не обмежувалися Україною, вони виявлялися і в інших радянських республіках. В наслідок зацікавлення українською дерев'яною рубленою архітектурою, з'явилася низка публікацій. Найвидатніша праця, надрукована в Києві за останні роки, подає наслідки досліджень Стефана Таранушенка в 1928-1932 рр. Англійський рецензент цієї ґрунтовно документованої праці припускав, що це повний інвентар усіх рублених церков Лівобережжя.³⁶ Насправді публікація Таранушенка не є повний інвентар, бо подає тільки наслідки роботи кількох літніх

експедицій, але вона яскраво документує розмах і багатство знищеної архітектури Лівобережної України.

Слід подати деякі відомості про автора цієї унікальної публікації. Стефан Андрійович Таранушенко (1889–1976) народився в м. Лебедині на Лівобережній Україні, місті, що славалося своїми дерев'яними церквами. З них тільки одна — церква св. Михаїла, побудована 1748 р., існує сьогодні. В 1920–1933 рр. Таранушенко був директором Державного музею українського мистецтва в Харкові. Одна з перших його друкованих праць вийшла 1921 р. *Хата на Єлизаветинському провулку під № 35 у Харкові*. В 1926 р. Таранушенка призначено одним з чотирьох державних інспекторів Охорони пам'яток культури Української РСР. В літні місяці 1927–1932 рр. він з помічником оглянув і зфотографував рублені церкви в Харківській, Полтавській, Чернігівській і Дніпропетровській (колишній Катеринославській) областях.³⁷ Його остання довоєнна публікація *Лизогубська кам'яниця у м. Сідневі з'явилася* 1932 р. В 1933 р. його звільнили з праці в музеї, а 1934 р. заарештували й заслали. На Україну Таранушенко повернувся 1935 р., перша друкована праця по поверненні — *Славна ювелярка* про мисткиню О. Кульчицьку в журналі *Мистецтва*.

Наслідки його дослідчої роботи 1927–1932 рр. чудом збереглися й були надруковані 1976 р. Тепер це єдине поважне джерело відомостей про дерев'яні церкви Лівобережжя, вершину досягнень української дерев'яної архітектури. В своїй праці Таранушенко, ймовірно з політичних міркувань, описав пам'ятки Лівобережжя так, немов вони ще існували. Але, як зазначено раніше, за винятком дерев'яних церков у Новгороді-Сіверському, Лебедині та в Новомосковському, в центральних і східних областях мало залишилося дерев'яних церков із багатопверховими вежоподібними банями. В наслідок політики 1930-их р. в музеях просто неба нема навіть зразків церков Слобожанщини та Чернігівщини. В протилежність до цього, дерев'яні церкви в Росії пережили 1930 рр. і деякі з них тепер експоновано в музеї просто неба на острові Кіжі. Дейвід Бакстон, автор недавно опублікованого докладного огляду східноєвропейської дерев'яної архітектури, писав: "Доля цих церков — одна з найбільш трагічних трагедій в новітній історії архітектури, яку можна порівняти лише з втратою дерев'яних синагог".³⁸

В намаганні врятувати від знищення дерев'яні церкви, які ще лишилися на Україні, організовано кілька музеїв просто неба. Це можна тільки вітати, хоча в цих музеях церкви не є в своєму природному оточенні і їх не використовують за призначенням, але бодай зберігають. Одночасно зі спробами вивчення і зберігання дерев'яних церков, опубліковані на Заході відомості з України свідчать про те, що їх і далі нищать. В західних областях це руйнування пов'язане з безупинною антирелігійною кампанією і

боротьбою проти Української Католицької Церкви. Серед очевидно недавно знищених пам'яток були: Церка Успіння Богородиці 18 ст. в Княздворі коло Івано-Франківська³⁹ і церква в с. Борині 1746 р. коло Турки.⁴⁰ Журнал Самвидаву *Хроніка Католицької Церкви*, що почав виходити 1984 р., повідомив, що було знищено дерев'яні церкви в таких селах: 23 травня 1984 р. — в с. Бібрці Львівської області, 4 квітня 1984 р. — в с. Мартинові Рогатинського району Тернопольської області, 21 червня 1984 р. — в с. Пнятині Перемишлянського району Львівської області.⁴¹ Один із недатованих самвидавних документів, що в 1983 р. з'явився на Заході, подає список 23 важливих з погляду архітектури дерев'яних церков в західних областях України, що були знищені або перебували в процесі нищення.⁴² Нема змоги підтвердити ці спорадичні відомості або дізнатися про обсяг теперішніх нишень.

Згідно з Бриковським, в 1939 р. на теперішній території Ряшівського Воеводства Польської республіки, було коло 514 українських церков. Він пише:

В період між 1939 і 1956 р. було зруйновано 164 церкви, з них 101 історичну пам'ятку. Ці обрахунки ще неостаточні, бо доля багатьох пам'яток досі невідома. Кількість втрат зростає щомісяця. Найбільше втрат припало на 1949-1956 рр. ... тільки шість церков-пам'яток було зруйновано під час воєнних дій або боротьби проти банд УПА, отже перед 1949 р. ... За досить короткий час, передусім у наслідок розвалювання, перестала існувати на цій території одна третина історичних пам'яток, що стояли тут у 1939 р. З них 96 були дерев'яні церкви і п'ять муровані. Це число значно збільшилося б, якби до знищених пам'яток включити ті, які нині є в списку збережених, але постраждали в процесі "приспонування" їх до нових форм вжитку, у наслідок чого вони втратили всі елементи стилю і мистецьку вартість. 57 церков покинуто без охорони і будь-якого використання їх, цим вони найбільш наражені на плундрування й нищення. Ці будівлі "постачають" будівельний матеріал або дрова різним випадковим "опікунам", особливо ж господарствам у системі Державних рільничих господарств, на території яких вони стоять. Церкви часто руйнують просто з приємності нищити, а також тому, що шукають заховані "скарби". Насамперед треба подбати про збереження церков у незаселених і занедбаних місцевостях, бо там є найбільше найдивніших і найцінніших пам'яток з 16 і 17 століть.

Бриковський стверджує, що дерев'яні церкви і далі нищать, кількість зруйнованих мистецьких пам'яток зростає. Нищать навіть будівлі, які є в списку, складеному органами охорони пам'яток. "Продовження теперішньої ситуації — писав Бриковський — загрожує цілковитим знищенням цих пам'яток."⁴³ Вислови занепокоєння в польських публікаціях протягом останніх тридцяти років підтве-

рджують, що в основному стан речей не міняється. Від 1939 до 1972 р. втрати на території Ряшівського воєводства збільшилися до 220 церков — архітектурних пам'яток.⁴⁴

З метою зберегти деякі з видатних зразків української дерев'яної архітектури, в Новому Санчі і в Сяноці влаштовано музеї просто неба. Якось було подано нереальну пропозицію — зібрати яких 42 церкви в один величезний музей просто неба.⁴⁵ Музей у Сяноці, що його заснував Лев Гец 1930 р. як український музей "Лемківщина", тепер має одну з найбільших (понад 550 експонатів) збірку лемківських ікон, врятованих з різних церков цього району (приблизно 1.400 експонатів є в музеї в Лянцуті, коло 400 в Новому Санчі та 500 в Перемишлі). 5 березня 1974 р. Польща випустила поштову марку з рисунком широковідомої церкви Вознесіння в Улучі (1510-1517 рр., перебудована в другій половині 17 ст.) та коверт з рисунком церкви св. Онуфрія в Росоліні (1750), тепер у музеї в Сяноці. Не зважаючи на всі зусилля зберегти українські дерев'яні пам'ятки, їхнє нищення продовжується і у 1980-их рр. Згідно з повідомленням польської преси, в повоєнні роки знищено половину дерев'яних українських церков на території теперішньої Польщі. Наприклад, на весні 1980 р. церкву св. Параскеви в с. Райському коло Ліска, збудовану в 1872-1874 рр. і поновлену 1898 р., було висаджено в повітря. На її знищення очевидно вплинуло прохання українців католиків, які лишилися в сусідньому селі, дозволити відкрити цю замкнену церкву для богослужень.⁴⁶ Недавня виставка в Чикаго фотографій Одарки Фіглюс, зроблених під час її подорожі до країни її предків — Лемківщини яскраво показала теперішній стан давно не ремонтованих архітектурних пам'яток.

У протилежність до жалюгідного стану дерев'яних церков на Лемківщині, що входить до складу Польщі, в далеко кращому стані є пам'ятки у Пряшівщині, що сьогодні лежить у межах Чехо-Словаччини. Тут дбайливе ставлення до народної дерев'яної архітектури в 1920-их і 1930-их рр. продовжувалося і в повоєнні роки. В 1960 р. Музей української культури у Красному Броді (тепер міститься у Свиднику), розпочав студії дерев'яних церков цього району. У 1971 р. музей видав українською мовою велику працю двох словацьких учених з Братіслави про зрубову архітектуру Пряшівщини.⁴⁷ Ця добре ілюстрована публікація включає матеріали про 51 українську дерев'яну церкву, подає плани дворів і розташування церкви, її зовнішній вигляд та інтер'єр, архітектурні деталі і навіть умеблювання.

1. В боротьбі з російським старообрядництвом Синод Російської Православної Церкви заборонив у 1826 р. будувати також церкви дерев'яної народної архітектури в Росії. Див.: А. В. Ополовников, *Рестав-*

рация памятников народного зодчества (Москва: Стройиздат, 1974), стор. 62-68.

2. Н. Філянській, "Наследие Украины", *Искусство* (Москва) ч. 3, 1905, стор. 37-38, 43-44.

3. Николай Макаренко, "Памятники украинского искусства XVIII в.", *Зодчий* (Санкт-Петербург), 15 червня 1908 р., стор. 24.

4. В. Січинський, *Дзвіниці і церкви Галицької України*, стор. 9-29.

5. Леонид Вольнский, "Охраняется государством", *Новый мир* (Москва), 1966, 10, стор. 201.

6. А. Пральников, "Цена трещины", *Известия* (Москва), 27 травня 1985, стор. 6.

7. Леонід Маслов, *Дерев'яні церкви Холмщини та Підляшшя* (Краків: Українське видавництво, 1941), стор. 7.

8. *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce, t. VIII, ks. 5: Powiat Chełmski, s. 28-29, 42, 57-58.*

9. Данило Щербаківський, "Культурні цінності в небезпеці", *Життя й революція* (Київ), ч. 1, 1927; передрук в журналі *Сучасність*, ч. 1, 1978, стор. 47-56.

10. Степан Таранушенко, "Звіт за досліді в галузі українського мистецтва, 1928-1929 рр.", *Хроніка археології та мистецтва* (Київ), ч. 2, 1930, стор. 69.

11. Степан Таранушенко, *Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв.* (Харків: Музей українського мистецтва, 1928).

12. Андрій Терещенко, "Матеріали до студіювання народної української архітектури", *Хроніка Археології та Мистецтва* (Київ), ч. 1, 1930, стор. 49.

13. В. Дубровський, *Історично-культурні заповідники та пам'ятки України* (Харків: Держ. В-во України, 1930), стор. 26.

14. М. А. Міллер, "Московський вандалізм", *Новий шлях* (Вінніпер), 14 вересня 1952, стор. 1.

15. М. А. Міллер, "Знищення Православної Церкви більшовиками", *Український збірник* (Мюнхен: Інститут вивчення СРСР, 1957), книга 10, стор. 45.

16. Там таки.

17. Там таки.

18. Г. Логвин, *По Україні: Старовинні мистецькі пам'ятки* (Київ: "Мистецтво", 1968), стор. 445.

19. Dmitri Shostakovich, «Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich as related to and edited by Solomon Volkov» (Нью-Йорк: Harper 2 Row, 1979), стор. 214.

20. N. Voronin, «Rebuilding the Liberated Areas of the Soviet Union» (Лондон: Hutchinson & Co., 1945).

21. О. Якименко, *Законодавство про пам'ятники історії та культури* (Київ: В-во Політичної літератури України, 1970), стор. 244-298.

22. Г. Логвин, "Любімо, оберігаймо", *Літературна Україна* (Київ), 16 грудня 1966, стор. 4.

23. М. Брайчевский, "Сохранить памятники истории", *История СССР* (Москва), 1966, ч. 2 (березень-квітень), стор. 208.
24. Леонид Волинский, "Охраняется государством", стор. 210-211.
25. Г. Логвин, "Любімо, оберігаймо".
26. М. Брайчевский, "Сохранить памятники истории", стор. 216.
27. Леонид Волинский, "Охраняется государством", стор. 211.
28. М. Брайчевский, "Сохранить памятники истории", стор. 208.
29. І. Гончар, "Свідки давнини", *Культура і Життя* (Київ), 16 грудня 1966.
30. Леонид Волинский, "Охраняется государством", стор. 197, 200.
31. М. Брайчевский "Сохранить памятники истории", стор. 208.
32. Н. Жариков, *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*, т. І, Киев и Киевская область. (Київ: Будівельник, 1983).
33. Олесь Гончар, "Собор", роман, *Дніпро* (Київ), січень 1968, стор. 116. Див. також: Peter Reddaway, «Uncensored Russia» (Лондон: Jonathon Cape, 1972), стор. 291-294, 467-468.
34. О. Якименко, *Законодавство про пам'ятники історії та культури*, стор. 245.
35. Там таки.
36. David Buxton, "Towering Cupoias", «Architectural Review», квітень 1978, стор. 195.
37. С. Таранушенко, *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*, стор. 17.
38. David Buxton, «The Wooden Churches of Eastern Europe», стор. 162.
39. "Churches Continue to be Destroyed", «America» (Філадельфія), лютий 13, 1984.
40. "100 Young Catholics Protest Demolition of Ukrainian Monastery", «Ukrainian Weekly» (Джерзі-Сіті), січень 20, 1985, стор. 1.
41. «Keston News Service», ч. 221, березень 21, 1985.
42. «Keston College Archives», Keston, Kent.
43. Ryszard Brykowski, "W sprawie architektury cerkiewnej województwa Rzeszowskiego", «Ochrona Zabytków» (Варшава), ч. 3, 1957, стор. 105-106, 108.
44. Казімеж Подляський, "Білоруси-литовці-українці: наші вороги — чи брати?", *Віднова* (Мюнхен), ч. 3, 1985, стор. 273.
45. П. Стефанівський, "Лемківські церкви в Польщі", *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*, 6 (Пряшів, 1972), стор. 166.
46. "Dynamiting a Polish Church", «Foreign Report» (Лондон), червень 25, 1980, стор. 6-7.
47. Бланка Ковачовічова-Пушкарьова і Імріх Пушкар, *Дерев'яні церкви Східного Обряду на Словаччині* (Братіслава: Педаг. В-во, Відділ української літератури в Пряшеві, 1971); *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, 6.

ЧИ КПРС НАДНАЦІОНАЛЬНА СИЛА?

Іван Майстренко

Есть в Ленине Керженский дух,
Игуменский окрик в декретах,
Как будто истоки разрух
Он ищет в Поморских Ответах.

Николай Клюев

Цей епіграф запозичений з вірша "Ленин", написаного в 1918 р. Ще тоді модно було в інтернаціоналізмі більшовизму вичитувати російську душу. Партії не подобалося це, і партійна критика називала образ більшовицького вождя, поданий тоді в цьому вірші консервативного поета, — "окуркулений Ленін".

Проте не один Клюєв тоді "окуркулював". Жовтневій революції надавали російського національного змісту й інші російські поети і публіцисти. Досить нагадати нашумілу тоді поему найвидатнішого поета тих часів Олександра Блока. Поема називалася *Дванадцять*. Вона символічно зображає дванадцять озброєних червоногвардійців, які в люту зиму бредуть по засніжених вулицях міста (певне Петрограду), змітаючи все старе — "буржуйське", "попівське". І манери цих дванадцяти безоглядно брутальні. А проте, пише поет, вони йдуть "державним кроком", тобто втілюють майбутнє держави. Щобільше — спереду цих дванадцяти йде

И за вьюгой невидим,
И от пули невредим

.....
В белом венчике из роз —
Впереди — Иисус Христос.

(Січень 1918)

Тобто, за Блоком виходило, що не тільки майбутнє російської держави втілюють ці дванадцять бунтарів, але й справжню Христову правду. Та й цифра "дванадцять" взята, мабуть, не випадково — дванадцять апостолів. І Клюєв, і Блок, дивлячися крізь

Ця стаття написана для *Сучасности* ще за життя автора.

похмурі деталі тодішньої сучасности, бачать в історичній перспективі велике майбутнє Росії, що його несе лєнінська жовтнева революція на багнетах отих "дванадцятьох" червоногвардійців. Тоді Павло Тичина гірко зауважував:

І Бєлий, і Блок, і Єсенін і Ключєв :
Росіє, Росіє, Росіє моя!
...Стоїть сторозтерзаний Київ
І двіста розіп'ятий я.

Національно-російський характер молодї бїльшовицької влади розкривав тоді й український бїльшовик-самостійник Василь Шахрай з закидом, чому, мовляв, росіянам можна, а нам не можна. В книзі *До хвилі* Шахрай і Сергій Мазлах цитують Лєніна:

Дрібна буржуазія йшла проти нас зі злістю, яка доходила до божевїлля, тому що ми повинні були ламати всі її патріотичні почуття. А історія зробила так, що патріотизм зараз повертається в наш бік. ... Об'єктивний стан Росії весь час революції був такий, що партія бїльшовиків виявилася найпатріотичнішою партією. Треба сказати, що революція в Росії була національною саме тому, що вона виникла з прагнення вийти будь-якою ціною з війни, щоб не бути зруйнованою й сплюндрованою дощенту. Почуття національного самозбереження штовхнуло до революції в лютому, як і до революції в жовтні. Якби не злощасний наступ (Керенського) 18 червня, якби не загрожували німці в серпні-жовтні Петроградові, — ше невідомо, чи вдалося б бїльшовикам стати на чолі Росії.

Далі автори пишуть, що російські протибїльшовицькі партії готові були віддати німцям не тільки Ригу, але й Петроград (бо там центри революції). А бїльшовики відстояли Петроград. Тому дрібна буржуазія, пишуть Шахрай і Мазлах, — "тепер переконалася, що бїльшовики, творячи інтернаціональне діло, творили одночас і національне діло".¹

Це, так би мовити, об'єктивно-історичне значення бїльшовизму як російської національної сили. Це значення визначалося незалежно від суб'єктивних намірів компартії. І цю, нав'язану історією об'єктивно-національну роль, образно пімітили поети Ключєв, Блок (та чимало інших), надїляючи Лєніна "ігуменським окриком в декретах" чи приписуючи маршуючим по Петрограду червоногвардійцям, "державний крок". А сам бїльшовизм охоче визнавав, як то згадувалося, й устами Лєніна, що "патріотизм став по нашому боці". Якби він не став "по нашому боці", ніколи б РКП(б) не перемогла в громадянській війні проти не тільки білої контрреволюції, але й чужоземної інтервенції. Бо в цій війні бїльшо-

визм обороняв не тільки інтереси "диктатури пролетаріату", але й національно-російські, тобто насамперед цілість імперської території, яка була б напевне порушена, якби перемогли білі з інтервентами. Бож білі були зняряддям в руках інтервентів, а не навпаки. І вони готові були пожертвувати частиною Росії (як Петроградом у 1918 р.).

Більшовики охоче брали на себе ролю об'єктивно-історичних рятівників цілоти імперії, часом навіть одверто брали. Наприклад, в 1920 р. коли польські війська наступали на Радянську Росію, був інспірований виступ колишнього царського генерала Брусілова, який закликав росіян іти обороняти "російську землю від споконвічного ворога її — поляків". Я був тоді учасником подій, який не вважав брусіловську "русскую землю" ближчою мені, ніж польську. Ближчою мені була революція, а не "русская земля". Тому я, 20-річний тоді юнак, вийшов зі складу КП(б)У і вивів з собою цілу кобеляцьку повітову організацію КП(б)У та перевів її до самостійницької УКП. Була при тому написана для центру вмотивована декларація. Ця подія, хоч і кобеляцького тільки масштабу, зацікавила навіть і Леніна, який на X з'їзді РКП(б) згадував про неї, називаючи нас іронічно "кобеляцькими комуністами".

Помилкою Леніна і всієї РКП(б) було те, що вважалось ніби компартія керує російською нацією, а не, як було це в дійсності, що нація диктувала партії політику збереження цілоти "русської землі". Спробував би Ленін надати самостійність Україні (навіть комуністичній) чи Грузії, чи Узбекистану, "русская земля" скинула б і Леніна, і всю його компартію. РКП(б) ніколи не була і не могла бути наднаціональною силою. Вона була продуктом розвитку російської нації, її історії.

Якщо говорити про суб'єктивне ставлення РКП(б) до своєї ролі як російської національної сили, то тут треба розрізняти три фактори. Насамперед це більшовицька теорія й програма. Далі — практична політика РКП(б). І нарешті — ставлення широких мас РКП(б) до "русской земли" і підпорядкованих їй неросійських націй.

Багато дослідників більшовизму вважають, що більшовицька теорія й програма в національному питанні добра, тільки практична політика погана. Що практична політика радянської компартії завжди розходилася з теорією й програмою, це факт. Але й сама теорія більшовизму в національному питанні мала істотні великодержавницькі збочення. Навіть в інтернаціоналіста Леніна проривалися нотки великодержавного шовінізму. Досить нагадати про його листа до М. Горького в 1913 р. Порівнюючи успіхи абсолютистсько-февдальної асиміляції націй в Росії з відродженням націй в демократизованій революцією 1848 р. Австрії, Ленін писав Горькому: "Ні, такої мерзоти, як у Австрії, у нас не

буде. Не допустимо! Та й нашого брата, великоросів, тут трохи більше" [ніж німців у Австрії. — *І. М.*].

Щодо теорії Леніна з національного питання, то нагадаю тільки найважливіше. Ленін не раз писав, що демократична російська республіка забезпечить право націй на відокремлення від неї. Цю ідеалізацію російської демократії заперечила демократична республіка Керенського, яка заборонила не те що відокремлення, а навіть і куцу автономію України. Ленін, крім того, помилково твердив, що шлях до прогресу й соціалізму може бути успішним тільки через великі багатонаціональні об'єднання. В дійсності на сьогодні всі великі багатонаціональні об'єднання розпалися, крім СРСР. Ленін також твердив, що робітникам у великих державних об'єднаннях повинно житися краще, ніж в малих національних державах. Досвід довів, що навіть у таких малих державах, як Фінляндія, Естонія, Латвія й Литва, після їхнього відокремлення від Росії, народові жилося краще, ніж у складі Росії. Я вже не говорю про те, що тепер три прибалтицькі країни, захоплені знову Москвою, перебувають на грані цілковитої національної нівеляції.

Ленін писав, що в світі йде об'єднання й злиття націй. В дійсності, навпаки — відбувається диференціація і боротьба націй за національну рівноправність (баски, бретонці, флямандці, балтійці й інші). Можна було б навести інші факти необґрунтованості Ленінової теорії національного питання. З усіх фактів випливає, що Ленін обстоював такі твердження, які б виправдовували неподільність великої російської імперії. Він вважав, що неподільна багатонаціональна Росія вигідніша для неросійських народів, ніж їхні власні самостійні держави. Іншими словами, навіть інтернаціоналізм Леніна був дуже "підмочений" його великодержавницькими намірами. (Не кажучи про тисячі малих Ленінів). Тобто Ленін зі своєю партією ніколи не репрезентували якоїсь наднаціональної неросійської сили. Його РКП(б) була теоретично і практично — національна і російська.

Практична ж політика РКП(б) була ще більше імперіяльно-великодержавною. І не тільки тому, що інтернаціональний комунізм потребував поширення його території. За інтернаціональний комунізм, як тінь, ішов російський націоналізм, який вирішував, де й коли інтернаціональний комунізм має право посилати російського солдата вмирати за нові імперські території. Коли треба було йти в 1920 р. на Варшаву, щоб повернути Польщу в російське національне лоно, більшовизм дістав тоді на це дозвіл російської нації устами вищезгаданого генерала Брусілова. Коли ж випрасований російським націоналізмом Троцький кликав у 1923 р. партію кинути Червону армію на допомогу німецькій революції, російський націоналізм, почуваючи, що він неспроможний був тоді

проковтнути Німеччину, не випустив на сцену нового Брусілова, і "ленінське Політбюро" потихеньку відкинуло пропозицію Троцького. Бо Політбюро, як і Ленін, було завжди в полоні російських національних інтересів, хоч і задекорованих "наднаціональним" комунізмом.

Теорія Сталіна про "побудову соціалізму в одній країні" не була теоретичним розходженням всередині комунізму, а поступовим відштовхуванням більшовизму від "наднаціональних" завдань. Коли "соціалізм в одній країні" не вдався, більшовизм повертається до підпорядкування Росії інших країн (східноєвропейські сателіти, Афганістан). Проте, що це не є приєднання до комунізму, а до Росії, свідчить віршик одного радянського солдата з відірваних від Японії Курільських островів. Вірш дуже характеристичний і тому я цитую його не вперше:

Курильские ветры круты и остры,
Но крепкие корни у нашей сосны.
Стоит как на вахте под грохот волны.
Российский характер у нашей сосны.

(газета ЦК КПСС *Сельская жизнь*, 25.7.1970)

Навіть якби Москва перетворила Японію на комуністичну державу, на Курільських островах залишився б "російський характер", як він панує в приналежній комуністичному Китаєві Монголії.

Не буду перелічувати тут численних фактів різкої суперечности між практичною національною політикою більшовизму та його теорією й програмою.

Я вже згадував, що такі факти наводять Шахрай і Мазлах у книжці *До хвилі*. Багато таких фактів наводжу я в своїх працях. Нагадаю тут, наприклад, про скасування Москвою (ЦК РКП(б)) постанови Таганрізької наради більшовиків України про незалежність КП(б)У від РКП(б). Москві була більш бажана самостійна гетьманська чи петлюрівська Україна, ніж комуністична, включення якої в лоно всеросійської імперії не мало б ніяких аргументів.

Про шовіністичну поведінку низової більшовицької адміністрації на Україні різючі факти занотовані в тодішній пресі. Так, у 1919 р. командування київського гарнізону віддавало наказ: "У радянській Росії пишуть тільки російською мовою, витратити народні гроші для найму перекладачів не дозволено".² Як свідчив під час українізації В. Затонський, в роки завоювань України Червоною армією якийсь комендант на Житомирщині заборонив ставити п'єсу *Сватання на Гончарівці*, бо вона — українською мовою...

Різючі факти великодержавного російського поводження в

неросійських республіках наведені в документах самої РКП(б). Так, кандидат у члени ЦК РКП(б) В. Сафаров говорив на X з'їзді партії про те, як у Середній Азії партійні організації, щоб закріпити панування Москви над тамтешніми республіками, приймали в партію російських колонізаторів — багатих селян і навіть православних священиків. І Сафаров демонструє плякат з міста Пішпек: "У зв'язку з тим, що сьогодні богослужбу виконує комуністичний батюшка, усі члени комуністичної партії запрошуються на цю богослужбу".³

А на Кавказі, де більшовицькі організації з царських часів були дуже міцні, московський колоніялізм виявлявся дуже яскраво. На XII з'їзді РКП(б) були наведені такі разючі факти російського колоніялізму. Так, телеграма з Москви наказувала Закавказькому крайкому РКП(б) прийняти з Росії для обслуговування закавказьких залізниць до 15 тисяч осіб замість місцевих працівників. При чому навіть таких, як сторожів — 396 осіб, ремонтних робітників — 6916 осіб, чорноробів — 2209 і т.д.⁴ Повторюю, це тільки окремі з численних фактів. І яке пов'язання наведених вище цифр до "наднаціональності" РКП(б)? Навіть в інтересах комунізму було не тільки не корисно, а й шкідливо послати з Росії до Грузії залізничних сторожів і чорноробів.

Кадри РКП(б) середньої й нижчої ланки були ще шовіністичніші, ніж верхівка, значна частина якої була неросійської національності. В самому Леніновому Політбюрі неросіяни становили мало не половину. Вони, очевидно, психологічно не були російськими націоналістами, але, бачачи в партії панування націоналістичної стихії, пристосовувалися до неї, обороняючи русифікацію не раз з більшим старанням, ніж російські націоналісти (Сталін, Зінов'єв, Дзержинський, Орджонікідзе та інші). Ленін, спираючися на свій авторитет в партії, не раз картав російські партійні кадри за націоналізм. Так, на VIII з'їзді РКП(б) (1919) Ленін говорив таке: "З червоним фінським урядом, який існував короткий час, ми склали договір, пішли на певні територіальні поступки, з-за яких чув не мало заперечень суто шовіністичних: там, мовляв, гарні рибні промисли, ви їх віддали. Це такі заперечення, з приводу яких я говорив: пошкрябати іншого комуніста і знайдеш великоруського шовініста... Він сидить у багатьох із нас і з ним треба боротися".⁵

Російський шовінізм панував навіть серед членів ЦК РКП(б). Про це говорив на XII з'їзді РКП(б) (1923 рік) навіть Сталін, доки не врахував, що, як грузин, він ніяк не втримається на чолі партії, якщо не стане на позиції великодержавного російського шовінізму. Сталін тоді казав: "Я був свідком, як на пленумі ЦК, в його складі чулись промови, невластиві комуністів, — промови, що нічого спільного не мають з інтернаціоналізмом... У нас зростає не

за днями, а за годинами великодержавний шовінізм, який стремить стерти все неросійське, зібрати всі нитки управління навколо російської основи... Те довір'я, яке ми набули серед неросійських народів (під час війни з білими генералами) ми можемо розгубити до останнього залишка, якщо не озброїмось проти цього нового, повторюю, великоруського шовінізму, який наступає й повзе, крапля за краплею, всотуючись у вуха й очі, крок за кроком розкладаючи наших працівників".⁶

Із сказаного бачимо, що російська компартія від самого початку свого приходу до влади була партією національно російською, а не наднаціональною. Взагалі немає політичних явищ в якійсь країні, які були б чужими даній нації, наднаціональними. Навіть анархізм, який вважає себе космополітичним, тобто наднаціональним, бо заперечує саме поняття нації, є в дійсності продуктом кожної нації, і російський анархізм має багато специфічно національного, порівнюючи, наприклад, з еспанським анархізмом.

Тепер відповімо на питання: чи російський комунізм, який, як ми довели, в часи Леніна був національно російським явищем, чи він після того еволюціонував далі в бік націоналізму, чи, навпаки, в бік інтернаціоналізму, чи, як тепер кажуть, в бік наднаціональної сили?

Це питання найлегше з'ясувати, оперуючи не загальними міркуваннями, а знову такі конкретними фактами з пізнішого, післяленінського розвитку більшовізму.

Як уже сказано, грузин Сталін, щоб здобути довір'я російського націоналізму, вже з середини 1920-их рр. взяв курс на обмеження прав неросійських народів, на боротьбу з націоналізмом цих народів, замість боротьби з великодержавним російським націоналізмом, як того вимагав XII з'їзд РКП(б) в 1923 р. Після того з'їзду провокаціями ГПУ було "викрито" як агента капіталістичних держав татарського комуніста Султан-Галієва. Про те, що це "агентурництво" було вигадане, свідчить звільнення його з-під арешту в тому ж таки 1923 р. Але засудження "султан-галієвщини" дало підставу ЦК РКП(б) розгромити велику автономію в Татарії.

Після засудження Султан-Галієва, за два роки (в 1925 р.) розпочалася боротьба з "національним" (покищо не "націоналістичним") ухилом на Україні (Микола Хвильовий, Олександр Шумський, Михайло Волобуєв). В 1928 р. зник голова Кримської татарської республіки Велі Ібрагімов. Його розстріляли таємно без суду, ніби за зв'язки з Туреччиною. В дійсності Ібрагімов домагався повернення в Крим з Туреччини татар, які повтікали від переслідувань царату. Всі представники неросійських народів — і Султан Галієв, і згадані українці, і Велі Ібрагімов боролися за

здійснення коренизації своїх республік (притягнення до влади в них місцевого *корінного* населення), тобто за здійснення постанов XII з'їзду РКП(б). А розгром національних "ухилів" в цих республіках означав ревізію Сталіном постанов цього з'їзду. Після XII з'їзду РКП(б) не було в СРСР випадку конкретного розгрому великодержавного націоналізму, як того вимагав XII з'їзд РКП(б).

На Всесоюзній конференції працівників промисловости 4 лютого 1931 р. Сталін, на загальне здивування, сказав у своїй промові, що "*нас* безперервно били за відсталість. Били *нас* татари, турки, били *нас* поляки, шведи, французи, японці..."⁷ Пізніше в творах Сталіна слово "*нас*" уже пропущено, хоч у свій час воно було в *Правді*. Та все одно й без цього слова промова була виголошена з позицій російського великодержавництва. Немає потреби наводити далі факти сповзання компартії СРСР з інтернаціональних ("наднаціональних") позицій на позиції шовіністично-російські. Ці факти усім відомі. Кульмінаційного пункту це сповзання досягло в промові Сталіна 24 червня 1945 р. в Кремлі на бенкеті у зв'язку з прийняттям радянських командирів, де він назвав російську націю "найвидатнішою нацією зі всіх націй, які входять до складу Радянського Союзу". Російський народ, говорив Сталін, "заслужив у цій війні загальне визнання, як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів нашої країни... у нього ясный розум, стійкий характер і терпеливість".⁸ Інші народи СРСР не заслужили визнання. Про українців, навпаки, говорили як про "изменников родини" (зрадників батьківщини). Та українці й не мали підстав, як нація, особливо любити "родину". Так само як і інші неросійські народи.

Тому, протегуючи російський націоналізм, Сталін ще під час війни почав ліквідувати менші неросійські народи. Республіка "Німців Поволжя" була в 1945 р. ліквідована, а населення її ще в 1941 році виселене на Сибір. В 1944 р. ліквідована Чечено-Інгушська АРСР, а населення виселене. В 1943 р. ліквідована так само Калмицька АРСР, в 1944 р. Кабардино-Балкарська АРСР. В 1944 р. із Карачаєво-Черкеської автономної області були виселені карачаєвці. Зразу ж по війні з Криму виселені татари, а їхня автономна республіка офіційно ліквідована 25 червня 1946 р. Українців виселити з України було неможливо (завелика, як казав Хрущов на XX з'їзді КПРС). Тому кара Україні обмежилася винищенням її населення вдруге після 1933 р., голодом 1946 р., коли вимерло з голоду 1,5-2 мільйони людей.⁹ Царські режими не знали такого звірячого шовінізму, який сьогодні здійснює ніби "наднаціональна" сила — КПРС.

Треба підкреслити, що Сталін теоретично ще не рвав з інтернаціоналістичним трактуванням фантастичної ленінської теорії

злиття націй і мов. В своїй статті "Марксизм і проблеми мовознавства" (1950) Сталін ще писав, що "після перемоги соціалізму... мови зіллються в одну міжнародну мову, яка, звичайно, не буде ні німецькою, ні російською, ні англійською, а новою мовою".¹⁰ За Хрушова злиття мов трактується вже як поглинення їх російською мовою.¹¹ Ніколи за царів російська мова не мала такої гегемонії в імперії, як сьогодні. А є люди, навіть і серед українців, які твердять, що російська мова... теж поневолена, як поневолений нібито *національно* і російський народ. Соціально російський народ теж поневолений. Але його нібито національне гноблення — це шкідлива вигадка. Шкідлива тим, що прикриває російський характер національного поневолення неросійських народів СРСР, приписуючи його якомусь абстрактному "наднаціональному" комунізмові. За цією "теорією" виходить, що коли цей останній впаде, то національний російський уряд забезпечить незалежність України й інших націй. Це саме Ленін говорив перед революцією, — коли впаде самодержавство, то демократична російська республіка забезпечить вихід з Росії поневолених нею народів. Я вже сказав, як демократична республіка Керенського не допускала навіть куцої автономії України.

Навіть ті російські діячі, які обстоюють сьогодні відокремлення від Росії неросійських націй, в слушний час не вирішуватимуть це питання. Вирішуватиме національна російська стихія, яка ніколи не була, не є й не буде прихильна до розпаду імперії. І ширі прихильники цього розпаду серед росіян або підпорядкуються цій стихії, або втрачать, як російські патріоти, політичне значення. Правді треба сміливо дивитися в очі, щоб ілюзії в цій справі не призвели до нового замішання в українському національно-визвольному рухові.

1. Сергій Мазлах і Василь Шахрай, *До хвили*, стор. 257-292.

2. Газета *Червоний прапор*, Київ, 13 лютого 1919.

3. *Десятий з'їзд РКП(б)*, Москва, 1963, стор. 180-195.

4. *XII съезд РКП(б)*, Москва, 1968, стор. 496.

5. Ленін, *соч.*, IV изд., т. 29, стор. 172, 173.

6. И. В. Сталин, *соч.*, т. 5, стор. 236.

7. И. В. Сталин, *соч.*, т. 13, стор. 38.

8. Константин С. Кононенко, *Україна і Росія*, Мюнхен, 1965, стор. 288.

МЕМОРІАЛ УНР І УГВР НА МИРОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРИЖІ

Мирослав Прокоп

I

9 травня 1945 р. закінчилася в Європі Друга світова війна, а 29 липня 1946 р. відкрилася в Люксембурзькій палаті в Парижі конференція для обговорення мирових договорів між коаліцією держав, які виграли війну проти Німеччини і воєнними союзниками німців, себто Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. На боці переможців в конференції брала участь 21 держава, в тому числі США, СРСР, Англія, Франція, Китай, Канада, Австралія, Бельгія та інші, а також УРСР, яка вже раніше стала членом-засновником Організації Об'єднаних Націй. Делегацію УРСР очолював Дмитро Мануїльський, колишній секретар Виконкому Комінтерну і, що варто пригадати, член російської делегації для мирових переговорів з Україною у 1918 р. Тепер, у Парижі, він мав говорити від імени українського народу.

Тоді ж, під час Паризької конференції, були зроблені заходи для виявлення присутності автентичних репрезентантів інтересів українського народу. Одним із таких засобів став спільний меморіал делегатів екзильного уряду Української Народньої Республіки і Української Головної Визвольної Ради, переданий (чи пересланий) в перших днях вересня 1946 р. делегаціям 15 некомуністичних держав на конференції.

Яка була мета наших заходів, зокрема меморіалу? Поперше, йшлося про те, щоб перед стороннім світом заперечити право делегатів УРСР говорити від імени українського народу й вказати на їхню справжню роль. Подруге, треба було дати інформацію про дійсне становище на Україні під час і після Другої світової війни, про організовану підпільну та повстанську боротьбу проти німецьких окупантів і московських більшовиків. Потретьє, існувала пекуча потреба протиставитися наклепам, які тоді Москва та її київська агентура поширювали в світі про визвольну боротьбу українського народу на рідних землях і про дії еміграції. Як відомо, тоді Москва намагалася представити українських емігрантів як німецьких коляборантів і воєнних злочинців та вимагала їхньої репатріації. Це, зрештою, не припинилося й досі. У цій кампанії брехні та очорнювання чималу роль

Стаття Мирослава Прокопа має частково мемуарний характер. —
Ред.

відведено т. зв. дипломатам УРСР, як тільки вони почали появлятися за кордоном, або, як це говорить на офіційному радянському жаргоні, коли "Україна вийшла на міжнародну арену". Також під час Мірової конференції в Парижі виявилось, що делегація УРСР мала тоді таке "соціальне навантаження", і що вона його сумлінно виконувала.

Але назовні делегація УРСР виглядала доволі пристойно. Як я вже згадав, її очолював Мануїльський, тоді 63-літній ветеран Російської соціал-демократичної робітничої партії ще з часів перед Першою світовою війною, людина відома на Заході. Як колишній студент на Сорбонні, він вільно володів французькою мовою, а в тих роках вона ще вважалася мовою дипломатів. Крім нього, в делегації УРСР були ще інші особи з певним ім'ям і престижем: економіст і статистик Михайло Птуха і юрист Володимир Корецький — обидва члени Академії Наук УРСР, також професори Микола Петровський і Василь Тарасенко.¹ Академіком був також Мануїльський, але це, мабуть, по партійній лінії. Хоч ясно, що ті академіки та професори були радше декорацією делегації і що жадної української зовнішньої політики вони не вели, та тим не менше, коли рівняти їх з тими репрезентантами партійно-номенклатурної бюрократії, які тепер появляються на форумі ООН в ролі дипломатів УРСР, то немає сумніву, що сорок років тому в Москві ставилися уважніше до тих, кому доручали грати ролю речників українського народу перед стороннім світом. На конференції і при інших нагодах представники УРСР в ООН, зокрема Мануїльський, вели доволі широку й голосну діяльність. Мануїльський користав зокрема з того, що УРСР була тоді також членом Ради Безпеки ООН, а її засідання відбувалися в Нью-Йорку паралельно з сесіями Мірової конференції. Таким чином, Мануїльський подорожував між Парижем і Нью-Йорком, виголошував промови, влаштовував пресові конференції, на яких критикував Голляндію за намагання не допустити до незалежності Індонезії, Англію за її втручання у внутрішні справи Греції — там місцеві комуністи намагалися захопити владу, звичайно, з поміччю московської агентури, але це їм не пощастило, — він обвинувачував грецький уряд за переслідування національних меншостей в Македонії, Фракії та Епірі. При тому Мануїльський посилався на те, що, мовляв, Україна межує з Балканами і такі події її особливо непокоять,² — так начебто УРСР взагалі вела якусь власну закордонну політику.

І загалом, в той час представники УРСР за кордоном намагалися показати світові УРСР як згодом самостійну державу з довгою історичною традицією, гідну засідати в почесному синедріоні ООН. В меморандумі уряду УРСР, поширеному серед учасників конференції ООН у Сан-Франціско в квітні 1945 р., говорить

про "багатовікову історію розвитку і боротьби українського народу", про "державу східно-слов'янських племен з центром в Києві" вже у 5 столітті, про "великі й сильні Київські і Галицько-Волинські князівства", врешті, про сучасну УРСР з розвиненою економікою, культурою та под.³

Проте, маючи, мабуть, на увазі скептицизм сторонніх обсерваторів щодо справжнього суверенітету УРСР, Мануїльський скликав 22 травня 1945 р. пресову конференцію у тому ж Сан-Франціско, на якій м. ін. заявив: "Необхідно розвіяти, нарешті, один ходячий забобон, який має досить велике поширення як в Європі, так і в Америці відносно структури нашої Української Держави, як і інших 15 республік, що входять до складу Союзу РСР. Багато хто уявляє собі взаємовідносини між нашими республіками і загальносоюзним урядом так, як склалися історично взаємовідносини між урядом Вашингтона і окремими штатами. Це помилка".⁴ Вимовне й те, що в своїх виступах Мануїльський та інші делегати УРСР часто вживали такі поняття як "українська делегація", "український народ", "ми — українці",⁵ вислови, які сьогодні дуже важко знайти у заявах представників УРСР за кордоном, так само, як у самій УРСР, в радянській пресі чи в інших публікаціях. Їхнє місце тепер посіли такі туманні поняття як "вітчизна", а слідом за цим "вітчизняна наука", "вітчизняний вчений", чи "радянський народ", "наш народ" і под. Тенденція ясна.

Стільки про намагання представників УРСР виступати за кордоном в чужому пір'ї чи за фальшивим мандатом. Паралельно з цим вони вели кампанію знеславлювання визвольної боротьби українського народу на рідних землях та її носіїв на Україні чи за кордоном. На ділі, на Україні це був водночас терор, який у перших післявоєнних роках Москва застосувала у відношенні до діячів української культури, а в західних областях, де тоді велася ще збройна та підпільна боротьба, — це була безоглядна розправа з її учасниками.

Отже, приблизно тоді, коли в Парижі відбувалася Мiroва конференція, точніше вліті й восени 1946 р., ЦК КПУ виніс ряд постанов, метою яких було ліквідувати ті куці досягнення, які українці здобули під час війни по той бік німецько-радянського фронту. В такому пляні появилися постанови ЦК КПУ про т. зв. "перекручення" в *Нарисі історії української літератури* Євгена Кирилюка та Сергія Маслоva, про "ухили в репертуарах художньої самодіяльності культурно-освітніх установ", в "репертуарі драматичних і оперних театрів УРСР" про "помилки" в журналах *Вітчизна*, *Перець*, *Дніпро*, *Радянський Львів*, про "буржуазно-націоналістичні" погляди в історичних працях Івана Крип'якевича, Теофіля Кордуби, Омеляна Тарнавського, про роман *Жива вода*

Юрія Яновського та інше. Дуже вимовне те, що влада примусила розкривати й виступати в характері прокурорів у цій кампанії також декого з видатних діячів культури, наприклад, Миколу Бажана. При тому, це завдання він виконував не тільки в Україні, але й, як побачимо далі, також за кордоном.

А про температуру тодішньої ситуації на українських землях дає свідчення хоча б сама назва двох статей, надрукованих за підписом Бажана в газеті *Радянська Україна* за 17 і 19 листопада 1946 р. Назва така: "До кінця викорчовувати буржуазно-націоналістичні погляди в питаннях історії і літератури України". Статті появились як коментарі до найновіших постанов партії. А ще 30 березня 1946 р. у цій же газеті була надрукована стаття за підписом Леоніда Новиченка п. н. "Маскарадне дрантя українсько-німецького націоналізму. (Про реакційну романтику минулого)". Автор статті спрямовує свій вогонь головним чином проти Галичини. Читаємо: "Сюди після Жовтневої революції перебрело чимало недобитків жовто-блакитних банд, викинутих народом із земель Радянської України. Тут вони на досить довгий час звили своє кубло, бабраючися у твані зради, запродавства, морального розкладу". Далі Новиченко цитує Мануїльського: "Цілком відірвані від українського народу українські націоналісти крок за кроком перероджувались у зрадницьку банду шпигунів, диверсантів, терористичних злочинців, які не знали ні права, ні моралі, ні закону". Звучало як у 1930-их рр.

А в західних областях, як уже згадано, тоді проходив погром проти учасників підпільної й збройної боротьби ОУН і УПА та проти населення, яке їх підтримувало. Про жорстокість погрому інформував підпільний орган УГВР "Самостійність" за 1946 р., останньо передрукований в одному із збірників *Літопису УПА*. Ось деякі цитати:

Від 1944 року і по сьогодні, тобто до кінця 1946 року, Україна є полем небачених дотепер в світі оргій енкаведівського терору... Щоб утруднити УПА і революційному підпіллю в цілому контакт з українською людністю, більшовики широко застосували методу виселювання українського селянства з-під лісних сіл і хуторів. В багатьох випадках виселювані села і хутори спалювали... Від двох років більшовики систематично провадять голодову бльокаду Карпат, щоб голодом змусити відділи УПА вийти з карпатських лісів. Таку саму політику голодової бльокади застосовували більшовики до іншого доброго для партизанських дій терену Полісся. Крім палення лісів, виселювання селян з підлісних хуторів і сіл більшовицькі злочинці застосували в боротьбі проти УПА методу бактеріологічної війни. В липні 1946 року на Волині НКВД роздало між сексотів отруту із завданням отруїти учасників УПА, членів

ОУН, додаючи отруту до води та їжі. Навесні 1946 року в Станиславівській області, коли НКВД довідалося, що УПА скуповує на чорному ринку протитифозні застрики, випустило на ринок спеціально спрепаровані затросені застрики, від яких хворий по кількох годинах серед страшних мук умирав... В боротьбі проти УПА і українського підпілля більшовики вживають розривних куль.⁶

Отже, в Парижі дипломати УРСР заступалися за долю індонезійського народу, громили грецьких монархістів, вимагали вільного розвитку для національних меншостей Греції, а на українських землях влада тероризувала діячів української культури й фізично знищувала тих, хто протиставився їй підпільними та повстанськими засобами. Водночас московські й київські комуністи кидали наклепи коляборанства на організаторів підпілля та повстанської боротьби. Ось ще один приклад ще з 1944 р. Це одне з перших звернень п. н. "Народе України" за підписом м. ін. голови Президії Верховної Ради УРСР Михайла Гречухи, народного комісара освіти Павла Тичини, заступника голови Раднаркому Миколи Бажана. Там читаємо: "Націоналістичні лакузи, що продали свою душу і тіло німецьким окупантам, задурманюють ваш розум. Придивіться хто ці бандери, мельники, бульби та інша оунівська погань. Кого вони захишають? Це ті ж таки гітлерівці, тільки з українськими наличками".⁷ Це було писане більше як сорок років тому, але чи відлуння цього плянованого знеславлювання українського народу ми не переживаємо ще сьогодні на Заході? Першоджерело цих наклепів залишається очевидно те саме.

Але, як я вже згадував, також дії еміграції не залишалися поза увагою державних органів УРСР і Москви, отже і їхніх делегатів на міжнародних конференціях. Треба пригадати, що після добровільного чи примусового повернення до СРСР біля трьох мільйонів українців з Німеччини та Австрії, в тих двох країнах залишилося після 1945 р. приблизно 220 тис. наших людей. Згідно з домовленням з західними альянтами, Москва вимагала віддати в її руки тих т. зв. переміщених осіб, зокрема їхніх провідних діячів. Так, на сесії Генеральної Асамблеї ООН в Нью-Йорку в грудні 1946 р. тодішній заступник голови делегації СРСР Андрей Громико вимагав вислання до СРСР "гітлерівського паляя Омельченка, отамана фашистської зграї Андрія Мельника і колишнього бургомістра м. Харкова Симченка"⁸ (мабуть, йшлося про Олександра Семененка). А ще раніше, на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у Лондоні виступав Микола Бажан, і він, за інформаціями газети *Радянська Україна* від 5 лютого 1946 р., назвав воєнними злочинцями Степана Бандеру, Андрія Мельника, Володимира Кубійовича, Андрія Лівіцького, Дмитра

Донцова, Осипа Назарука, генералів Омеляновича-Павленка і Миколу Капустянського. А вже два дні пізніше, себто 7 лютого 1946 р. ця ж *Радянська Україна* надрукувала заяви окремих громадян під довжелезною назвою: "Україна вимагає прискорити розшук і видачу воєнних злочинців-верховодів українсько-німецьких націоналістів, які під виглядом «біженців» ховаються закордоном від суду народу". Газета інформувала, що редакція отримала м. ін. телефонічну заяву від професора Львівського університету імени Івана Франка Михайла Рудницького, який сказав: "Ми вважаємо, що провідники українсько-німецьких націоналістів, вірні пси Гітлера — бандери, стецьки, мельники, кубійовичі та їхня зграя повинні сісти на лаву підсудних як військові злочинці і поділити долю своїх господарів".

Здогадна спілка з Гітлером не була в очах Москви єдиним гріхом українських націоналістів, зокрема біженців. Відразу в агітації більшовицької політики знеславлювання появився закид у службі західнім альянтами. Читаємо:

Під опікою окупаційних властей у Західній Німеччині знайшли пристановище і українські буржуазні націоналісти. Не встигла ще розвіятись курява над руїнами "третього райху", а вони вже переметнулись від гітлерівців до нових хазяїв — англо-американських імперіялістів. На угоду своїм покровителям, які закликали до хрестоносного походу проти комунізму, українські буржуазні націоналісти зчинили галас про необхідність "визволення" України. Нововиявлені "визволителі" всіляко чорнили радянську дійсність, паплюжили успіхи українського і всього радянського народу, досягнуті у важкі післявоєнні роки, намагались завдати шкоди аворитетові СРСР і УРСР, загальмувати розширення і зміцнення їх міжнародних зв'язків.⁹

З'ясоване тут становище на українських землях і акції більшовицької пропаганди, зокрема дії делегатів УРСР за кордоном, вимагали, як згадано на початку цієї статті, відповіді з боку незалежних українських політичних сил. Це завдання ми намагались виконати за поміччю спільного меморіялу УНР і УГВР на Паризькій мировій конференції. Ось його найсуттєвіші місця:

Ми протестуємо проти того, щоб делегація т. зв. уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки з п. Дмитром Мануїльським в провіді, репрезентувала Україну на Мировій Конференції та промовляла в імені українського народу, бо уряд УРСР не є покликаний до життя вільною волею українського народу, а є накинений Україні московською централею комуністичної партії. Від часу, коли більшовики завоювали територію Української Народної Республіки у 1920 році, не було на

Україні ніяких вільних виборів. Уряд УРСР держиться при владі тільки завдяки брутальній силі НКВД і Червоної Армії, яка окупувала Україну по кривавій війні в роках 1917-1921, змушуючи український національний уряд перенести свою діяльність закордон, звідки він систематично протестував і протестує проти окупації України... Пан Мануїльський надає своїм виступам познач оборони демократичних свобод для різних народів в час, коли український народ позбавлений свого права на повну державну незалежність, не говорячи вже про елементарні права свободи людини на Україні...

Заявляємо, що репрезентувати український народ на Міровій Конференції можуть тільки умандатовані представники українського народу, які в противенстві до т. зв. делегації УРСР, репрезентували б його незалежну волю та захищали б інтереси українського народу на форумі Мірової Конференції і тому ми просимо допустити українську умандатовану делегацію на Мірову конференцію.

Цю пропозицію ми обґрунтовували так:

Український народ має право на незалежну репрезентацію на Міровій Конференції з огляду на свою поставу в часі Другої світової війни:

а. Вже з перших днів війни український народ зайняв виразно негативне становище до держав Оси. В роках 1929-1940 Уряд Української Народної Республіки на еміграції офіційно задекларував свою повну солідарність з західними демократіями в їх боротьбі проти агресії Німеччини, яка в той час заключила договір приязні з советами, що причинився до безпосереднього вибуху Другої світової війни.

б. Від 1941 року український народ провадив боротьбу проти Німеччини. Українсько-німецький конфлікт почався безпосередньо після того, як німецька армія ввійшла на українську територію. В дні 30 червня 1941 р. Українські Національні Збори у Львові покликали до життя Тимчасове Українське Державне Правління на українських землях і цим актом український народ заявив свою суверенну волю до незалежної самостійної держави. Домагання гітлерівського німецького уряду заперестати відбудову самостійного українського життя й розв'язатися, Тимчасове Українське Державне Правління відкинуло. У висліді члени Правління були арештовані й заслані до концтаборів, при чому трьох з них гештапо замордувало.

Відтак прийшли масові арешти українського патріотичного елементу, а вся українська визвольна боротьба перейшла в підпільні форми. До найбільших розмірів дійшла визвольна боротьба українського народу у формі повстанських дій Української Повстанської Армії (УПА) ... Повстанська і політична боротьба українського народу велася в той час і ведеться сьогодні під керівництвом Української Головної Визвольної Ради (ГВР) ... Заявляємо, що незалежно від закінчення Другої світової війни,

війна на Україні не закінчилася... Свою боротьбу український народ веде в одному спільному фронті народів поневолених і загрожених більшовизмом, що об'єднуються в Антибільшовицькому Бльоці Народів (АБН) та в інших аналогічних організаціях...

Меморіал підписали Олександр Шульгин від імені уряду УНР і Микола Лебедь від імені УГВР.

II

Як дійшло до спільного меморіалу УНР і УГВР на Міровій конференції в Парижі і як виглядала наша підготовка до цієї конференції? Коли я говорю "наша підготовка", то я маю на думці заходи, які були зроблені в цій справі з рамени Закордонного Представництва УГВР і Генерального Секретаріату Закордонних справ УГВР та тодішнього проводу Закордонних частин ОУН, поскільки в той час існувала тісна співпраця між обома установами.

Отже, коли ранньою весною 1946 р. міжнародна преса повідомила про те, що пізнім літом того ж року почнеться в Парижі конференція в справі мирних договорів західних альянтів і СРСР з колишніми сателітами Німеччини, Закордонне Представництво УГВР і провід ЗЧ ОУН вирішили використати цю нагоду для проведення інформативної, а також по змозі дипломатичної акції серед делегатів некоммуністичних держав для з'ясування становища на Україні та приєднування приятелів для веденої там визвольної боротьби. Як член УГВР я дістав доручення виконати це завдання.

З цією метою я виїхав у травні 1946 р. з Мюнхену, де я тоді жив, до Парижу і там перебував до початку грудня, за винятком трьох відвідин в Мюнхені для налагодження зв'язків з тамошнім центром згаданих установ, а конкретно з такими особами: о. Іваном Гриньохом, головою ЗП УГВР, Степаном Бандерою і Ярославом Стецьком, керівниками ЗЧ ОУН, та, писемно, з Миколою Лебедем, Генеральним секретарем Закордонних Справ УГВР, який тоді жив у Римі і також відвідував Мюнхен. Про мою діяльність в Парижі я інформував також віцепрезидента УГВР Василя Мудрого.

В Парижі я швидко зорієнтувався, що наші можливості проведення запланованої акції доволі обмежені. Поперше, політична ситуація у Франції виглядала не дуже для нас сприятливою. Ще збереглися в пам'яті прикrostі, яких зазнали українці у Франції під час війни й після її закінчення. Подруге, всяка наша діяльність у підготові до конференції і під час її тривання мусіла бути спрямована проти Радянського Союзу, а чейже Росія була традиційним союзником Франції. І комуністична партія Франції була

тоді в урядовій коаліції, що керувала державою. Потретьє, існувала болюча нестача кадрів, кваліфікованих сил, на які можна було розраховувати. Почетверте, ми не мали легальної бази дії в нормальних державних установах, відповідних документів, рекомендацій, не говорячи вже про пресове бюро чи хоча б приміщення. Відчувався також брак елементарних технічних засобів праці, ну й фінансові труднощі.

Проте вже на початку червня мені пощастило створити комісію для справ конференції з місцевих осіб. Крім мене, до неї входили: Павло Шумовський, науковий співробітник Ветеринарного дослідного інституту в Парижі, також член УГВР, Богдан Галайчук, дослідник в галузі міжнародного права, журналісти Мирослав Стиранка і Борис Вітошинський, фізик Микола Мостович. Членом нашої комісії був також Святослав Фроляк з Канади, юрист за професією, який, як канадський військовий службовець, що перебував постійно зі своєю частиною в Англії, був секретарем Центрального українського допомогового бюро в Лондоні, звідки він відвідував також Париж. Технічно-організаційну допомогу давав нам Нестор Процик, пізніше лікар, який у Франції був тоді відповідальний за організаційну мережу ОУН. Процик, Мостович і Вітошинський були недавніми в'язнями німецьких концтаборів в Авшвіці та Саксенгаузени.

Всі ми були новими людьми у Франції. Тільки Галайчук, як колишній студент політичних наук в Лювені, в Бельгії, досконало знав французьку мову. Шумовський і Мостович володіли нею в межах своїх професій. Я сам вивчив французьку мову відносно добре в роках мого ув'язнення в Польщі, так що міг нею вільно читати, але, не живучи попередньо у Франції, мав труднощі в розмові. Вітошинський, який найбільше брав участь у контактах з пресою, мусів також користуватися французькою мовою, хоч спочатку також мав труднощі.

Париж відвідував також Євген Стахів, який тоді здебільшого перебував у Голляндії, де він нав'язав зв'язки з місцевими журналістами, завдяки чому голляндська преса друкувала інформації про становище на Україні на основі розмов з ним і одержаних матеріалів. Пізніше туди переїхав Роман Рахманний, який до того часу редагував у Мюнхені бюлетені Української Пресової Служби (УПС), передавши свої обов'язки Романові Борковському. В Голляндії Рахманний розвинув широку інформаційну працю, а його статті про УПА та визвольну боротьбу в Україні появлялися в голляндській, норвезькій французькій, швайцарській та іншій чужинецькій пресі. А в самому Парижі зв'язки з пресою, а далі й з делегатами Мирової конференції втримували, крім Вітошинського, Шумовський і Галайчук. Якщо йдеться про англійську та

американську пресу, а також офіційні делегації, то тут великі послуги робив нам Фроляк.

До часу написання спільного меморіялу, ми в розмовах з чужинцями користувалися матеріалами бюлетенів Української Пресової Служби, які ми почали видавати французькою мовою. Ці матеріали походили з українських випусків цієї служби, які, як згадано, виходили в Мюнхені. Тематично в нашому французькому виданні ми давали інформації про становище в Україні, а водночас коментували події, які проходили на Міровій конференції, передусім виступи радянських делегатів.

Тут я повинен сказати, що в процесі дебатів у Люксембурзькій палаті, які постійно відвідував, принаймні, один із нас, можливості для ведення інформаційної акції про Україну кращали. В цьому звичайно, незаплановано й несподівано нам допомагали делегати УРСР, зокрема Мануїльський. Він зосереджував увагу делегації на Україні своєю агресивністю у відношенні до Греції, Голландії, а ще більше втручанням в актуально-політичні та процедурні дуелі, які велися на конференції між західними демократіями та СРСР, зокрема між В'ячеславом Молотовим, який очолював делегацію СРСР, і Джеймсом Бернсом, головою делегації США. Хоч конференція мала розглядати лише договори з колишніми сателітами Німеччини, фактично в дебатах виявилися глибокі розбіжності між колишніми союзниками відносно таких питань як доля народів Східньої Європи з режимами т. зв. народних демократій, взаємини між Заходом і Москвою, зокрема у зв'язку з її агресивними діями стосовно Греції й Туреччини та взагалі питання майбутнього повоєнного устрою в світі й самого миру. Ці конфліктні проблеми відразу підхоплювала преса, репрезентована на конференції. В ній почали з'являтися доволі критичні статті про недавнього радянського союзника, а в парі з цим про його внутрішні слабості, про поневолені народи Східньої Європи, а інколи й про самий СРСР. Це, як сказано, створювало для нас сприятливішу атмосферу.

Провівши перші підготовчі акції інформаційного характеру, наша комісія почала працювати над текстом меморіялу. Спочатку ми плянували меморіал тільки від Генерального Секретаріату закордонних справ УГВР. Проте, вже під час нарад в Мюнхені, ми брали до уваги можливість і навіть konieczність спільного виступу з екзильним урядом УНР для заманіфестування перед стороннім світом єдності в зовнішньо-політичних діях між репрезентантами визвольної боротьби українського народу періоду державности 1917-1921 рр. і періоду Другої світової війни. Ми надіялися, що в цьому ми не зустрінемо ніяких серйозних перешкод. Треба згадати, що вже в перші повоєнні місяці ми мали контакти з керівними особами екси-

льного уряду УНР, зокрема з президентом Андрієм Лівичьким. Між іншим, пізнім літом 1945 р. о. І. Гриньох і я провели з ним доволі довшу розмову, в якій виявилось багато однозгідности в оцінках тодішньої ситуації на українських землях і завдань політичної еміграції. Правда, в пізніших розмовах з діячами уряду УНР в Німеччині нам не пощастило знайти якоїсь форми тривалої співпраці в рамках однієї установи. Проте, до часу мого виїзду до Франції такі зусилля продовжувалися, зокрема в ділянці зовнішньо-політичної діяльности.

Тому, швидко після мого приїзду до Парижу, я вирішив почати заходи для складання спільного меморіялу делегатів УНР і УГВР на Мировій конференції. Компетентною особою, з якою треба було цю справу поладнати, був Олександр Шульгин, тодішній міністер закордонних справ екзильного уряду УНР, який жив постійно в Парижі.

Шульгин був безперечно однією з найвидатніших українських політичних постатей періоду революції й після виходу уряду УНР на еміграцію. Він був першим керівником міністерства закордонних справ Центральної Ради, яке було зорганізоване влітку 1917 р. й тоді називалося Секретаріат Справ Міжнародних. В гетьманський період Шульгин був послом Української Держави в Болгарії, а після виходу уряду УНР в екзиль, був міністром закордонних справ УНР в 1926-1936 рр. Від грудня 1939 р. Шульгин, живучи у Франції, став головою уряду УНР і водночас його міністром закордонних справ. Одночасно Шульгин — це видатний публіцист і вчений, автор численних праць українською та французькою мовами. Він був людиною виняткової особистої культури, справжнім джентлменом, а в громадських справах підпорядковував групові інтереси загальним. У цих питаннях він був дуже принциповий, відважний і послідовний. Мою кількомісячну співпрацю з Шульгином я зараховую до найприсмніших переживань у моїй політичній діяльності. І багато дечого я від нього навчився. Його великому досвідові в галузі зовнішньої політики і його рисам характеру треба завдячувати те, що нам пощастило спільно виступити на Мировій конференції в Парижі.

Справа в тому, що, прибувши до Парижу, я та названі раніше співробітники в нашій комісії були новими людьми не тільки для чужинецького світу, але також чималою мірою для української громади у Франції, отже й для Шульгина. Що важливіше, для них маловідомими були також справи, про які ми говорили, точніше, вони відносно мало знали про події в Україні під час війни та безпосередньо після її закінчення, а якщо й знали, то часто в фальшивому або й неповному висвітленні. В цьому багато шкоди принесли внутрішньо-українські конфлікти, загалом т. зв.

таборова політика боротьби за впливи, зокрема боротьба між двома фракціями ОУН. Пов'язані з цим психічні навантаження та пересуди перенеслися раніше з рідних земель на еміграцію, в результаті чого, наприклад, про УПА чи УГВР поширювалися погляди, далекі від дійсності. А відлуння тих спорів швидко перекотилося з німецьких і австрійських таборів до Франції, а далі й за океан.

Коли я вперше, за допомогою Шумовського, зустрівся з Шульгином, а це було в Державній бібліотеці в Парижі, й представив йому ширшу картину подій в Україні під час війни, а в дальшому мету моєї розмови, він дуже уважно слухав і засипав мене все новими питаннями про події та людей. Я зробив висновок, що все, про що я йому говорив, він співставляв з тим, що чув від інших. До самої пропозиції співпраці з приводу конференції він поставився прихильно, навіть ентузіастично й радив притягнути до цього всі політичні партії, що згодом виявилось нереальним. Він також поінформував мене, що зробив деякі підготовчі кроки в зв'язку з Мировою конференцією, чи радше стосовно Об'єднаних Націй на їхній сесії в Лондоні через представника уряду УНР в Англії Володимира Соловія. Він також згадав, що саме працює над проєктом меморіялу на Мирову конференцію та пропонував нам також це робити, а тоді пробувати перетворити його в один спільний.

Наші наступні зустрічі ми відбували або в бібліотеці, або каварні, а також в його хаті, де Шульгин жив з дружиною Лідією, лікаркою за професією. Їхній син Ростислав був тоді у Швейцарії. Коли я вперше відвідав хату Шульгинів, господар насамперед познайомив мене зі своєю багатотомовою бібліотекою українською й чужими мовами та покладаною в довгих картонових пачках картотекою книжок, записок і цитат за абетковим, предметним і хронологічним принципами. Хоч усе життя він був активним політичним діячем, його не меншою любов'ю була наука, а продукти його праці давали свідчення про ширину його зацікавлень, працьовитість і самодисципліну.

В розмовах з Шульгином, зокрема, коли дійшло до формулювання тексту спільного меморіялу, часто брали участь Шумовський і Галайчук, а крім цього, ми говорили про нього на нашій комісії. Тут, однак, виринули деякі труднощі в питанні про те, що писати в меморіялі про воєнні роки в Україні. Спочатку Шульгин мав застереження щодо доцільності згадувати в меморіялі проголошення відновлення самостійності у Львові 30 червня 1941 р., вважаючи, що чужинці можуть це розуміти як акт співпраці з німцями. Але він поступився, коли ми вияснили, що така інтерпретація не має ґрунту в світлі того, що Стецько й Бандера відмовилися відкликати цей акт і за це їх німці посадили до концтабору.

Шульгин не був також задоволений зі згадки про АБН, вважаючи, що така назва акцентує негативний аспект дії цієї формації, що вона для Заходу надто гостра, а водночас однобічно вказує тільки на ворожість до комунізму й залишає на боці російський традиційний імперіалізм.

Найбільше, однак, труднощів ми мали зі з'ясуванням у меморіалі питання, хто є хто. За проєктом Шульгина виходило, що з одного боку виступає легальний традиційний уряд УНР, з другого різні політичні групи чи сили на еміграції та батьківщині, що були б підпорядковані тому урядові або тільки діяли під його керівництвом. Пропонуючи таке формулювання, Шульгин посилався на французький приклад, коли під час війни французи мали в Лондоні екзильний уряд під проводом Де Голя, в той час як у Франції в підпіллі існував Conseil Général de Resistance, себто рада, яка діяла в рамках інструкцій уряду, і що така схема добре зрозуміла для народів, які були окуповані німцями.

Ми оспорювали таке порівняння, вказуючи на те, що, на жаль, не можна проводити аналогію між ситуацією в Україні і у Франції під час війни, бо президент УНР і більшість членів уряду УНР, які залишилися на теренах, окупованих німцями, не мали впливу на організацію протинімецької боротьби на Україні, отже й на постання УГВР, як керівного підпільного центру цієї боротьби. Правда, за дорученням чи тільки за згодою президента Лівичького мали прибути на Великий Збір УГВР два спостерігачі, але цього не сталося. Не могла мати впливу на організовану протинімецьку боротьбу також та частина уряду УНР, яка залишилася в Парижі після початку війни, себто В'ячеслав Прокопович і сам Шульгин. Тому ми пропонували в меморіалі відповідно підкреслити роль УНР і УГВР, себто, з одного боку — УНР як екзильного уряду, який вів політичну діяльність за кордоном впродовж двох десятиріч і частина якого, тобто Прокопович і Шульгин, стали одразу по стороні альянтів, а з другого боку, — УГВР, як керівного центру боротьби на рідних землях. Ми вказували також на елемент фактично виконуваної влади УГВР в західних областях України, що виявилось зокрема, декілька місяців раніше, в лютому 1946 р., коли, на заклик УГВР, населення успішно бойкотувало тодішні т. зв. вибори до Верховної Ради СРСР. Ми говорили також, що ствердження факту існування й дії УГВР та підтримки населення ніяк не поменшує престижу екзильного уряду УНР, а вказує чужинцям на організований опір в Україні як на серйозний фактор самостійницької політики. Ще при кінці німецької окупації України з цим фактом мусіли рахуватися частини угорської та румунської армій, які перебували на Україні, в результаті чого їхні урядові чинники провели розмови з представниками Підготовчого

Комітету УГВР і командуванням УПА про корисний для обох сторін нейтралітет.

Остаточно ми знайшли вихід зі становища шляхом компромісу. Шульгин прийняв наш аргумент про важливість підкреслення елементу влади, яку здійснювали на українських землях підпільні та повстанські формації, підпорядковані УГВР, як керівному центрові боротьби в протиставленні до накиненого народові агентурного режиму, а ми прийняли його з'ясування ролі екзильного уряду, його послідовну дію від часу виходу поза межі України й зокрема його проальянтську декларацію у Франції у 1939 р. В результаті досягнутого компромісу, перше речення спільного меморіалу звучало так:

Уряд Української Народної Республіки, який знаходиться на еміграції і Українська Головна Визвольна Рада, яка, як державна влада [у французькому оригіналі: *pouvoir national*], знаходиться в краю та в сучасний момент керує змаганням українського народу за його визволення та повну державну незалежність, уповажнили нас заявити Вашій Ексселенції що слідує...

Меморіал був готовий 1 вересня 1946 р. і від того дня ми почали передавати його або пересилати всім некомуністичним делегаціям на Паризькій конференції.

А 5 вересня того ж року я одержав від Шульгина писаного від руки листа, в якому він м. ін. казав:

По тім, як ми подали нашу декларацію, мушу висловити своє задоволення, що нарешті хоч на конкретнім випадку перевели ми спільну акцію. Кожний компроміс має свої хиби: Ви мусили мені в дечому піти назустріч, я мусив прийняти деякі тези, які може не відповідають стислим бажанням Уряду. Може нас обох будуть критикувати, але я гадаю, що було б гірше, коли б Ви примушені були подавати декларацію окремо і може наші шляхи на цім могли б розійтись, або ж я був би примушений подавати якісь доповнення чи спростування перед чужинцями, що було б дуже прикрим для нашої загальної справи.

Шульгин виявився передбачливою людиною, коли писав про можливу критику нашого спільного меморіалу, але він напевно не уявляв розміру цієї критики з боку екзильного уряду УНР в Німеччині. А втім, 29 вересня 1946 р. появилос'я в газеті *Неділя*, яка виходила в таборі біженців в Ашаффенбурзі, в Німеччині, таке повідомлення:

Спростовання. У зв'язку з видрукуванням в бюлетені Української Пресової Служби ч. 15 від 1. 9. 1946 повідомлення про подання до Миро-

вої Конференції в Парижі меморандуму, що його нібито спільно підписав делегат Уряду Української Народної Республіки і генеральний секретар закордонних справ УГВР, Українська Пресово-Інформаційна Служба на підставі інформацій од компетентних чинників Уряду Української Народної Республіки уповноважена заявити наступне:

1. Уряд Української Народної Республіки ніколи не давав доручення чи директив підписувати та подавати в його імені меморандума до чужоземних чинників спільно з представництвом неznаної ближче Урядові організації, що виступає під назвою Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

2. Про офіційну діяльність та виступи уповноважених представників Уряду на міжнародному форумі українське громадянство, як це бувало в минулому, буде належним шляхом повідомлено.

21 вересня 1946 року. УПІС.

А 4 листопада 1946 р. у цій же газеті *Неділя* надруковано Комунікат УПІС, в якому читаємо:

Уряд УНР відкликав свого представника в Парижі. Комунікат. Українська Пресово-Інформаційна Служба (УПІС) уповноважена довести до відома українського громадянства:

1. Після докладного розслідування справи так званого "спільного меморіялу уряду УНР і УГВР" встановлено:

а. що в Парижі дійсно уложено і подано на Мирову конференцію в перших днях вересня поточного року зазначений "меморіял";

б. що переведення цілої справи зазначеного "меморіялу" сталося за відомом і згодою офіційного представника Уряду УНР в Парижі;

в. що Представник Уряду УНР діяв в добрій вірі, однак, введений в блуд неправдивими інформаціями сторонніх чинників і, допустивши переведення справи згаданого "меморіялу" без відома і згоди на це Уряду Української Народної Республіки, перевищив свої компетенції;

г. що справа згаданого "меморіялу" є небезпечною акцією підриву авторитету Уряду УНР, як єдиного легального репрезентанта Української Державности на міжнародній арені.

2. Уряд Української Народної Республіки не апробував поступування свого Представника в Парижі і тому відкликає його з дотеперішнього становища.

25 жовтня 1946. УПІС.

Зайво пояснювати, що заява керівників екзильного уряду УНР в Німеччині, в якій вони відмежовувалися від спільного меморіялу, була прикрим дисонансом, зокрема для Шульгина. Він пробував вияснювати помилковість такого становища, приїздив у цій справі до Німеччини, але успіху він не мав. Своєї особистої позиції про

спільний меморіал він не змінив. На свій дотогочасний пост в уряді УНР він вже ніколи не повернувся.

III

Які були відгуки на наші акції на Міровій конференції серед чужого світу і що в цій справі зроблено, крім спільного меморіалу? Тут я повинен сказати, що після спільного меморіалу, зокрема після перших інформацій, які ми одержали з Німеччини про негативне ставлення керівників уряду УНР до спільних акцій УНР і УГВР, ми підготували для поширення серед делегатів конференції і для преси 24-сторінковий ед-мемуар Генерального Секретаря Закордонних справ УГВР. У цьому документі зроблено посилення на спільний меморіал УГВР і УНР, а в дальшому з'ясовано становище на Україні на тлі визвольної боротьби українського народу, від революції 1917 р. починаючи. Але наші контакти з делегаціями ми, очевидно, почали від спільного меморіалу. Ми плянували передати його особисто кожній із 15 делегацій, але нам пощастило тільки з деякими, точніше, особисто ми вручили меморіал тільки делегаціям США, Греції, Австралії, Голландії, Англії в їхньому міністерстві закордонних справ, також у французькому міністерстві закордонних справ і в турецькій амбасаді в Парижі. До речі, серед американських представників тоді побували в Парижі Джордж Кеннан і Чарлз Болен, пізніші амбасадори США в СРСР. Іншим делегаціям ми переслали меморіал поштою.

Тут я хочу сказати, що у випадку особистого передання меморіалу, не йшлося тільки про фізичне доручення, бо це було нам зовсім легко зробити, але про здобуття можливості при такій нагоді провести розмову з відповідними делегатами конференції, а для цього треба було мати попередні контакти чи референції, а це не було так просто. Наприклад, перед моїм виїздом до Парижу, Володимир Стахів дав мені рекомендації до члена французького уряду перед війною Івона Дельбо, який сидів разом зі Стаховим в німецькому концентраційному таборі в Саксенгаузени. Після війни Дельбо став членом французької Ліги Оборони Прав Людини, яка мала виразно антикомуністичний характер. Через Дельбо я надіявся дістатися до відповідальних французьких чинників. Але в час мого побуту в Парижі, Дельбо надовго виїхав, тому треба було шукати інших шляхів. Найкращі зв'язки в Парижі мав, очевидно, Шульгин, отже, він міг найбільше зробити для доручення меморіалу. Допомагали в тому Галайчук і Шумовський (який знав англійську мову і провів розмову з американськими делегатами) і, очевидно, Фроляк в Англії.

Ми мали кращі успіхи в зв'язках з пресою. 8 жовтня 1946 р.

ми влаштували за допомогою місцевих українських громадян пресову конференцію для журналістів, акредитованих на конференції. Хоч зовсім несподівано вийшло так, що якраз на той день заповіли пленарне засідання Мирової конференції, на нашій пресовій конференції ми мали дуже добру фреквенцію, зокрема, якщо йдеться про французьку пресу. Були також деякі дипломати з голландським амбасадором включно. Окремі розмови проведено також у редакціях таких французьких газет як *Ле Монд*, *Ле'пок*, *Парі Прес*. Приблизно в той час Фроляк мав розмови-інтерв'ю в Лондоні з газетами *Католік Геральд*, *Твентіет Сенчері*, *Віклі Ревю*, *Морнінг Стар*, а також з *Ассосіейтед Прес*.

На пресовій конференції, а також перед і після неї, журналісти та члени делегацій одержували в першу чергу спільний меморіал, також згаданий ед-мемуар, а далі періодичні видання бюлетенів Української Пресової Служби французькою мовою, які ми висилали на зібрані адреси журналістів в таких країнах як Франція, Бельгія, Швейцарія, Голландія, а англійці та американці одержували їх англійською мовою. У звіті, який я зладив у половині листопада 1946 р., я подав такі числа про виготовлені та розповсюджені матеріяли для преси й учасників конференції за час від початку серпня до половини листопада: 1.100 примірників Української Пресової Служби французькою мовою, по 300 примірників спільного меморіялу французькою та англійською мовами, стільки також ед-мемуару, 300 примірників есею про АБН, разом 2.600 примірників. Крім цього, поширено 300 примірників одержаної з Мюнхену брошури *Самостійна Україна*. Тоді також передано Фролякові для перекладу на англійську мову есей Рахманного про німецьку політику на Україні, а на місці, в рамках нашої комісії, опрацьовано брошуру про становище на Закерзонні. Її ми зладили вже в листопаді 1946 р. і передали Господарській і Соціяльній Раді при ООН та до преси, бо якраз тоді закордон потрапили матеріяли про терор на тих землях, які переслав тодішній керівник ОУН і всього визвольного підпілля на Закерзонні Ярослав Старух. Брошура мала документальний характер і офіційно була зверненням Генерального Секретаріату Закордонних Справ УГВР до згаданої установи ООН.

Я вже згадав, що в бюлетенях Української Пресової Служби в парі з інформаціями про становище на українських землях ми давали коментарі до актуальних проблем, які були дискутовані на конференціях, зокрема таких, які розкривали агресивну політику уряду СРСР. Це сталося, наприклад, у зв'язку з вимогами, які СРСР поставив у відношенні до Туреччини у справі Дарданеллів. В наших коментарях ми мали змогу вказувати, що існування незалежної України ліквідувало б проблему експансії Росії в напрямі чорноморських проток. Такий характер наших видань

причинився до того, що кореспонденти радо приймали їх, і це, як було видно з їхніх писань, інколи мало вплив на висування справ, пов'язаних з політикою СРСР, але прямих посилань на наш меморіал та інші видання ми не знаходили. Правда, ми не мали змоги слідкувати за всією пресою, хоч деякий час ми оплачували доставку вирізок із преси всього, що стосувалося до України. Тривало ми не могли цього робити з огляду на кошти. Проте, ми були свідомі, що поскільки наші матеріали спрямовані проти недавнього союзника Заходу і — що важливіше — поскільки в нашому меморіалі ми заперечували право делегації УРСР репрезентувати Україну і пропонували допустити на конференцію автентичних представників волі українського народу, офіційне посилання на нас не було сприйнятливим. Вигідніше було чужинцям писати про саму проблему, не згадуючи нічого про джерело інформацій чи опінії.

І взагалі тоді, зрештою й сьогодні, українська проблема належала до категорії контрверсійних: про її існування знали, інколи говорили, але не прямо. Про це я писав у звіті з Парижу 7 вересня 1946 р.: "По місяцеві майже ізоляції, нам удалося пробити мур ізоляції, який ділив нас від конференції і її учасників... Стверджено велике заінтересування нашою справою серед чужинців... [проте] українська справа має те до себе, що всі раді про неї говорити, але радше на вухо. Тому й небагато про нас офіційно пишуть".

Правда, під час дебатів про грецькі проблеми делегат Греції, відповідаючи на атаки з боку делегації СРСР і УРСР, послався на меморандум, який вніс на Мирову конференцію тодішній голова Українського Конгресового Комітету Америки (УККА) Степан Шумейко, в якому він також відмовляв у праві делегації УРСР репрезентувати на конференції український народ. Але УККА не виступав у ролі репрезентанта народу і говорив тільки від імені українських поселенців у США.

Також у радянських джерелах я не знайшов прямого посилання на наш спільний меморіал. Звичайно, я не мав змоги переглянути всю радянську пресу тих років, зрештою, її повні комплекти на Заході дуже рідкісні. Не виключене, однак, і те, що мовчанка більшовиків могла бути спонукана в якійсь мірі також тим, що екзильний уряд УНР в Німеччині здезаувавав Шульгина, а це призвело до внутрішньоукраїнської сварки, отже, для чого було Москві встрявати в ці справи? Під час тривання Мирової конференції більшовики замовчували також меморіал УККА, але згодом вони про нього таки заговорили в цитованій уже тут публікації. Там читаємо:

Не можна не згадати про підривну діяльність українських буржу-

азних націоналістів, які всіляко намагалися перешкодити розгортанню активності Радянської України на міжнародній арені. Зокрема, так званий "український конгресовий комітет в Америці" на чолі з "президентом" Степаном Шумейком звернувся до Паризької конференції з спеціальним меморандумом, в якому навіть наважувався заперечувати повноваження делегації УРСР на тій підставі, що вона підтримувала делегацію СРСР, спільно з нею захищала інтереси всього радянського народу. "Комітет" дійшов до абсурду, твердячи ніби українські буржуазні націоналісти відіграли майже "провідну роль" у вигнанні гітлерівців з України і, мовляв, тому вони мають право на участь у мирній конференції. Ця жменька збанкрутих політиків пішла на пряму провокацію, пропонуючи обговорити так зване "українське питання", суть якого зводилась до того, щоб виділити Західню Україну, Закарпатську Україну, Буковину та українську частину Бессарабії в окрему адміністративну одиницю і передати її під опіку ООН. Отже, конференції пропонувалось займатися не питаннями мирного врегулювання, а розчленуванням території СРСР, відривом частини українських земель, населення яких виявило свою волю і здійснило мрію про воз'єднання в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.¹⁰

Зайво пояснювати, що в меморіалі УККА не ставилось пропозиції виділити частину українських земель і віддати їх під нагляд ООН. Там було тільки посилання на Атлантійську Хартію і на статут ООН, як на принципи, на підставі яких український народ мусів би мати право виявити свою вільну волю.¹¹

Я хочу згадати ще таке. Шумейко приїхав до Парижу в другій половині серпня, коли спільний меморіал УНР і УГВР був уже майже готовий. Шульгин і я зустрілися з ним і пропонували йому, щоб він у своєму меморандумі згадав про наш, поскільки він говорить тільки від імени українців у США. Шумейко, особисто дуже мила людина, обіцяв, але казав, що мусить у цій справі телефонувати до Америки до інших керівників УККА. Відповідь прийшла відмовна. Діячі УККА не хотіли в'язатися з українськими політичними чинниками в Європі. Але пояснювалось це так, що, мовляв, всяка політика "може пошкодити біженцям". Пізніше, коли ми влаштували пресову конференцію 8 жовтня, і вона була успішна, Шумейко заявив, що він шкодує, що в своєму меморіалі не згадав про наш. Декілька слів до висновків.

Спільний меморіал УНР і УГВР на Мировій конференції в Парижі та інші публікації, зустрічі, розмови з делегатами некоммуністичних країн, контакти з міжнародною пресою були першою ширшою спробою після Другої світової війни внести дещо правдивого світла про становище на Україні та українську проблему взагалі. Це не приходилось легко. Наші дії були

спрямовані проти Москви, а вона була союзником західніх демократій і допомогла їм знищити гітлерівську Німеччину. Нам, однак, сприяло те, що вже в 1946 р. назривала в публічній opinіо Заходу критична переоцінка більшовиків.

Успіхом нашої діяльності було й те, що спільним меморіалом УНР і УГВР символізувалася і документувалася перед стороннім світом єдність українських дій у боротьбі проти накиненого Україні Москвою режиму поневолення. Нашою слабкістю було те, що всі ми, за винятком Шульгина, мали відносно малий досвід у зовнішньополітичній праці і були недостатньо до неї підготовані, та що водночас ми мали інші труднощі — від побутово-технічних починаючи (пашпорти, транспорт, фінанси). Ми мусіли мати на увазі також те, що за нашою діяльністю, як і за діяльністю всієї української еміграції, пильно стежили вороги. Але тоді ми були молоді, і це помагало нам перемагати перешкоди. Ми зовсім недавно вийшли з рідних земель, точніше з безпосередньої боротьби в умовах німецької окупації України або з німецьких концтаборів, і ми вважали нашим обов'язком говорити від імени тих, які залишилися на батьківщині, а нам доручили інформувати світ про визвольну боротьбу нашого народу.

1. *Україна і зарубіжний світ* (Київ: Видавництво політичної літератури, 1970), стор. 352.

2. Там таки, стор. 384; також: *Радянська Україна*, 25 серпня, 6 і 10 вересня 1946.

3. Українська Радянська Соціалістична Республіка, Міністерство закордонних справ: *Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр.* (Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963), стор. 78-90.

4. Там таки, стор. 96.

5. Там таки, стор. 292-298, 304, 313.

6. *Українська Головна Визвольна Рада, Літопис Української Повстанської Армії*, том 9, книга друга 1946-1948. (Торонто: Видавництво Літопис УПА, 1982), стор. 147, 162, 164, 163.

7. *IV Антифашистський мітинг представників українського народу*, (Київ—Харків, Українське державне видавництво, 1944), стор. 12.

8. *Внешняя политика Советского Союза, 1946* (Госиздат политической литературы, 1952), стор. 534.

9. *Україна і зарубіжний світ...*, стор. 370.

10. Там таки, стор. 352.

11. "Memorandum on the Ukrainian Situation to the Paris Peace Conference". From the Ukrainian Congress Committee of America. «The Ukrainian Quarterly», vol. III, серпень 1946, стор. 56-65.

СПОГАДИ

ЗУСТРІЧІ З МИКОЛОЮ ЗЕРОВИМ

Людмила Курилова

А память, мой злой властелин,
Все будит минувшее вновь...

Старовинний романс "Ямщик, не гони лошадей"

27. I. 1967

А чи одержали Ви *Вибране* М. Зерова? Тих його книжок, які Ви називаєте (у своїй бібліотеці), я, на жаль, не маю.¹ Хоч дуже хотіла б їх мати. Але в мене є *Камена* з дарчим написом автора. Є томик Ахматової *Белая стая*, оправлений у красивий ситець з турецьким візерунком, і теж з написом, подарунок на день моїх іменин, у вересні 1930 р. З[еров] був великий книголюб і естет; ні в кого не бачила я такої впорядкованої й красивої бібліотеки, як у нього. Усі книжки він віддав в оправу своєму постійному палітурникові. Матеріал на оправу завжди вибирав сам. З[еров] мав надзвичайний смак. Пригадую, в один з моїх приїздів у Київ, запросив мене З[еров] піти з ним у крамниці й вибрати матеріали на палітурки. Мене вразило, як уміло і вдало відбирав він візерунчасті ситці, сатини, кольоровий коленкор, а в другій (господарчій) крамниці імітацію шкіри — дермантин. Хоч він шукав моєї поради і схвалення — і я теж не була пасивною супутницею, а брала участь у виборі, — та мені одразу стало ясно, що З[еров] міг чудово обійтися і без моїх порад: так уміло, вдало, упевнено і красиво зробив він свій вибір, не пошкодувавши й порядної суми грошей. Хоч при цьому додав: "Котикові зимове пальто пошили, Соня теж добре вдягнена,² а я можу ще один сезон проходити в старому. Зате книжки будуть приведені до ладу". Отже, вертаюся до теми, яка Вам цікава, а мені дорога спомином. Насамперед про дати російських віршів. Ми познайомилися, як я Вам про це вже писала, 1927 року, в серпні, в Будинку відпочинку наукових робітників України, в Буюрнусі (південний берег Криму) над Гурзуфом. Вірші, що їх прислав мені З[еров] у своїх надзвичайно цікавих і багатих змістом листах, були і російською і українською мовою. Листи не збереглися. Вірші теж збереглися не всі. Дати тих, які я Вам послала, такі: "Склоняясь к блеклым чернилам..." (1927), "От ранних дней моих..." (1928), "Прозрачный хрупкий лед" (1928), "У старой

мельницы" (1928), "О да! Мне памятен раздумья..." (1929), "В поисках новых цветов..." (1930), "Как разгорелась ты..." (1931-1932), "О, Буюрнус..." (1927-1933), "Для вас, задумчиво-медлительной..." (1934), "Года идут и полагают грани..." (1935), "Джерела Качі" (1927), "На віддаленні" ("Над синьоводою гірською Тебердою") (1928).

В Буюрнусі З[еров] проводив час переважно в товаристві знаного Вам Віктора Платоновича Петрова, киянина, з яким мешкав у спільній кімнаті, також киянина Валеріяна Петровича Захаржевського (доцента-хірурга і поета, нині члена Спілки письменників) і в моїм. Захаржевський незабаром виїхав — його термін кінчався в першій декаді серпня, — і зосталося наше *тріо*. До нього часто приєднувалася ще моя харківська приятелька Єфімова Зинаїда Сергіївна, фахівець зарубіжної літератури (нині кандидат філологічних наук, доцент харківського Бібліотечного інституту), яку я познайомила з Зеровим і Петровим. За табльдотом сиділи ми всі разом, було цікаво й приємно, молодो й весело. Петров відзначався різними дивацтвами, особливо любив похизуватися афоризмами-парадоксами, які сам вигадував. Деякі з них були влучні, дотепні, а над іншими всі ми дружньо підсміювалися. З[еров] тоді ж таки склав таку епіграму:

Виктор Петров непонятен,
В мыслях туманен своих.
Был бы он солнцем без пятен,
Если б немножко притих.

Другу епіграму на нього таки придумали ми з З[еровим] разом — з приводу двох маленьких пригод, що спіткали Петрова. Він дуже любив каву, про яку говорив, що вона "повинна бути міцна, гаряча й солодка, як поцілунок", і якою одного разу сильно опікся, коли йому подали саме таку, якої він бажав. Друга пригода трапилася з ним, коли він, вдавшись в суперечку з усіма нами — а ми твердили, що кримська земля часами тверда, мов камінь, що вона вимагає багато добрива й розпушування і лише тоді дарує розкішні овочі, квіти, виноград, що обробляти цю землю тяжко, що конечно, хоча це дуже трудно, вживати кирку, — П[етров] заявив, що все це "дурниці", вигадки "городян", і що, мовляв, ось він сам готовий показати нам, "як легко і просто орудувати киркою, розпушуючи ґрунт". Тоді якраз закладалися нові кліумби для осінньої посадки многолітніх квітів і трав, робітники пішли обідати, а ми всі, піймавши П[етрова] на черговому парадоксі, попросили його показати нам на ділі, *як* воно в нього вийде. Він узяв кирку, розмахнувся і на другому ударі, не розрахувавши, підняв її надто

високо і досить сильно зранив собі лоб. Ранку відразу перев'язали, помастивши йодом, заліпили пластирем, і П[етров] став походжати з "латкою" на лобі. Ми з М[иколою] К[остевичем] занотували ці дрібні події в такій епіграмі:

Виктор Петров неможлив:
Все парадоксом губя,
Сделался неосторожен, —
Ранил киркбю себя.

Но за такіе повадки
Был справедлив к нему Рок:
Кофе, горячим и сладким,
Больно язык он обжег.

Петров не образився, не розсердився, навпаки: почував себе "героєм дня".

Якось зайшла мова про зручність і незручність окулярів (і П[етров] і З[еров] носили їх завжди, а я тоді — лише зрідка). П[етров] доводив, що "кожна культурна людина повинна їх носити" і "носити не знімаючи, постійно", я, пригадую, сміючися, його запитала: "А коли ви цілуєтеся, то окуляри скидаєте?", на що він прямо не відповів, тільки сказав мені: "Ваше запитання дуже добре й цікаве, я його вставляю у свій роман". І, дійсно, приславши мені згодом свій роман *Дівчинка з ведмедиком*, він сповістив, що вклав моє лукаве запитання про поцілунки й окуляри в уста героїні (читаючи роман, я знайшла його). З бігом часу приятельство З[ерова] й П[етрова] стало видаватися мені підступним з боку П[етрова]: згодом я довідалася, що він небайдужий до дружини З[ерова] Софії Федорівни, цікавої, красивої жінки. А наша з Мик[олою] Кост[евичем] дружба була така добра, що й тепер, на схилі віку, я згадую її з почуттям щонайглибшого признання, вдячності й ніжності. Ми ніколи не були інтимно близькими. Нас єднали глибока взаємна довіра, спорідненість думок, відчуттів, уподобань, дуже велика одвертість, симпатія, непідробна людська ніжність. Я й досі невтішно болю втратою його листів до мене, вони були виняткові. Влітку 1928 року, коли я відпочивала в Теберді, З[еров] писав до мене туди *щодня*. Додому в Харків йому було ніяково писати так часто. Але тут я була *сама*, М[икола] П[етрович] мав справи в Харкові.³ З[еров] у Києві теж був *сам*. Дружина його, з Котиком і нянею, відпочивала на дачі під Києвом, куди він наїздив на суботу й неділю. Там таки відпочивав і Петров. Як я незабаром зрозуміла, саме там почався роман між Софією Федорівною і Петровим. Роман виявився серйозним. Вперше мені розповів

про нього через рік один науковий робітник — Корнилович (колишній губернатор чи помічник губернатора в царській Польщі, а після революції — співробітник київського архіву). Але я й сама, познайомившись з дружиною М[иколи] К[остевича] і буваючи у них в хаті при наїздах до Києва, спостерегла і зрозуміла багато речей, про які він сам не хотів зі мною заговорювати прямо. Одружився З[еров] з кохання. Тоді він тільки но кінчив клясичний відділ Київського університету, С[офія] Ф[едорівна] була медичною сестрою (точилася Перша світова війна 1914-1918 рр.). Познайомилися вони випадково, у їдальні; сподобалися один одному, залюбилися, вона стала його дружиною. Здається, 1924 року родився їм син — Костянтин, — називали його Котик. Чудовий був хлопчик: розумненький, жвавий, гарної вроди — з обличчя схожий на матір. Я з великою втіхою гралася з ним — чотирилітнім і п'ятилітнім — у "блошки", у "подорожі", оповідала йому казки. Хлопчик теж розповідав мені казки і декламував дитячі віршики. З[еров] досить часто наїздив у Харків, познайомився й заприятелював — на основі захоплення клясичною філологією і спільних інтересів — з Миколою Петровичем, двічі спинявся в нас. Я теж їздила до Києва, ми бачилися доволі часто. Одного разу я навіть прийняла ласкаве запрошення Зерових і зупинилася в них. Вийшло не зовсім зручно: дружина з хлопчиком і нянею поїхала вранці на дачу, і ми з М[иколою] К[остевичем] перебували в квартирі самі. Та нічого, що могло б затьмарити нашу світлу дружбу, не сталося. Хоч я й пам'ятаю все до найменшої дрібниці, наче воно вчора відбулося...

Так минали літа. Наші зустрічі й листування тривали ввесь час (від 1927 по 1934 рік) з різними інтервалами. Мик[ола] Кост[евич] знав, що дружина його зраджує і дуже мучився. Але поривати стосунки з нею не хотів через сина, якого любив безмірно. До мене він ставився не тільки по-дружньому. Він завжди був до мене підкреслено уважний, часто — і про все — писав, дарував мені книжки, дорогі цукерки та квіти, при зустрічах і прощаннях неодмінно цілував руку, а в листах наприкінці писав: "Цілую обидві руки". В мене збереглися його фотографії з теплими написами. Його уважливність, доброта, сердечність і ніжність не лишали в мене найменшого сумніву, що він мене кохає. Одного разу була в нас навіть розмова на цю тему, хоч і завуальована. Ми сиділи вдвох на канапі в його кабінеті в Києві. Був майже літній вечір на початку вересня. В квартирі нікого, окрім нас. У відчинене вікно залітав легенький вітерець, голубіли присмерки, від білих і червоних троянд на столі спливав чудовий аромат. Двері в їдальню лишалися відчинені, там над обіднім столом горіла лампа, а тут — у кабінеті — З[еров] не хотів запалювати світла і запитав у мене про це. Я не заперечу-

вала. Тоді він сказав, що хоче прочитати мені вірш "із значенням".

— Ваш? — запитала я.

— Ні, Фета. Але його слід розуміти так, наче він мій.

— Читайте.

І він почав, узявши в свої руки обидві мої:

Я тебе ничего не скажу
И тебя не встревожу ничуть
И о том, что я молча твержу,
Не решусь ни за что намекнуть.

Целый день спят ночные цветы,
Но лишь солнце за рошу зайдет,
Раскрываются тихо листья,
И я слышу, как сердце цветет.

И в больную усталую грудь
Веет влагой ночной... я дрожу.
Я тебя не встревожу ничуть,
Я тебе ничего не скажу.⁴

Коли він кінчив, ми довго мовчали. Нарешті він запитав:

— Ви зрозуміли мене?

— Здається, так, — відповіла я.

— Так мені нічого вам і не казати? — знову запитав він.

— Краше не казати.

— Ви любите Миколу Петровича?

— Так. Адже і ви любите Софію Федорівну.

— Я дуже її любив, — голос його затремтів, — але тепер вона любить другого.

— І все таки більше про це не треба. Таж ви маєте ще Котика.

Котика вашого, — додала я.

— Так, Котик. Його я люблю *над усе на світі*.

— От і добре. Кінчим про це.

— Гаразд, кінчимо. — Він глибоко зідхнув, мовчки, швидко, ледь-ледь торкнувшись устами, поцілував обидві мої руки, рвучко підвівся і вийшов на балкон. Я мовчала й не рухалася, мені було нелегко. Коли хвилини за десять він повернувся в кімнату, то сів на віддалі, в ріжок канапи, і озвався:

— Тепер я читатиму вам інші вірші.

— Будь ласка, мені дуже до вподоби все, що ви читаєте, а також *як* ви читаєте.

І ми переключилися на інший, абстрактно-поетичний лад, і я теж читала йому Гумільова і Мендельштама, Ахматову і Єсеніна. І

ніколи більше ми не говорили про наші стосунки в такому пляні.

30. ІІІ. 1967, Львів

Вертаюся до розповіді про Зерова. От у кого була рідкісна, блискуча пам'ять! На своєму (тепер уже доволі довгому) життєвому шляху зустріла я двох осіб, що приголомшували своєю ерудицією і пам'яттю, — Зерова і Олександра Івановича Білецького. Булаховський теж був блискучий, але переважно в ділянці лінгвістики. Обидва вони — Зеров і Білецький — були наділені найточнішою і, можливо, найрідкіснішою пам'яттю. Ще з університетських лекцій пригадую, що психологи майже всіх країн світу загалом погоджуються на тому, що в людей існує *чотири* види пам'яті. *Перша* пам'ять — найгірша: людина поволі запам'ятовує і швидко забуває. *Друга* пам'ять — краща: людина запам'ятовує не швидко, але пам'ятає довго. *Третя* пам'ять, як уважають, — найрозповсюдженіша: людина швидко запам'ятовує і так само швидко забуває. Нарешті, *четвертий* вид пам'яті — найрідкісніший і найкращий: людина відразу запам'ятовує і дуже довго пам'ятає.

Так от, Білецький і Зеров мали якраз таку блискучу пам'ять, — принаймні серед філологів нікого з кращою пам'яттю я не стрічала. Замолоду була і в мене непогана пам'ять, одначе, як мені тепер здається, був це найімовірніше третій вид пам'яті, коли схоплюєш легко й вільно, майже відразу, проте, пам'ятаєш — в цілому — не так уже й довго, не так твердо. Тільки на вірші я мала, можливо, найкращу пам'ять, адже дуже багато з того, що я знала і любила молодію, я і досі пригадую. Зеров же був у цьому справді неперевершений і недосяжний. Добре пригадую випадок, про який розповім докладно. В один з приїздів Зерова до Харкова, після прочитаної напередодні блискучої лекції "До питань української літератури",⁵ названої так скромно, а в дійсності подиву гідної щодо обсягу, правдивості й оригінальності змісту (тоді я, здається, вперше по-справжньому усвідомила, яка обдарована й талановита ця людина), Микола Петрович запросив його на наступний день до нас. Пригадую, що творилося в харківському Будинку вчених у той вечір. В залю неможливо було протиснутися, стільки зібралось людей. Відчинили двері ліворуч, в маленьку вітальню перед залю, відчинили двері праворуч, в коридор і на площадку, — і всюди, всюди сиділи, стояли, купчилися люди. Сиділи на лутках вікон, на столах, на бильцях крісел, тислися на сходовому майданчику — так хотіли почути Зерова. Після лекції посипалися запитання, записки — він відповідав на них швидко, чітко, блискуче.

Потім його оточили, запрошували в гості, а він дякував і відмовлявся. Пригадую, одначе, що в той приїзд він був у Шамрая (так він

казав) і Хвильового. Відвідав також університет. Приймали його всюди тепло. Я б сказала: не тільки тепло, а гаряче, захоплено. Були серед публіки, звичайно, і недруги Зерова. Між питаннями траплялися і важкі, і підступні. Було, пригадую, кілька записок явно провокаційного характеру. Та на все, на всі ці каверзи Мик[ола] Кост[евич] реагував стримано й спокійно, відповідав розумно, ясно, тактовно, з не абиякою винахідливістю, швидко схоплюючи підтекст (чи завуальованість), деколи дуже дотепно. Одне слово, всі його "вороги" зазнали повного фіяско, а сам З[еров] після своєї лекції піднісся на недосяжну висоту і як науковий робітник, професор, і як громадянин, і як людина. Отже, Мик[ола] Кост[евич] в ушільненому розпорядку свого дня знайшов час і для нас — і з'явився, як обіцяв, точно на дванадцяту. Я зварила для нього добру чорну каву, справжню "мокко", яку він любив і яка в ті далекі часи була в нас рідкістю.

Після легкого сніданку й кави, за якими розмова точилася переважно між Зеровим та Миколою Петровичем (я порядкувала і весь час бігала в кухню), З[еров] переглянув Миколині й мої книжки і схвально про них зауважив, потім обійшов квартиру, подивився в кожне вікно і дуже своєрідно висловився про вигляд з кожного з них. Похвалив розміщення кімнат і те, що вікна виходять на схід, південь та захід — і немає жадного вікна на північ; погладив нашого рудого добермана-пінчера, нашу улюблену Ласку, яка — всупереч звичаєві — відразу впізнала в гостеві "добру людину", а тоді запропонував піти всім разом у парк, на що ми, звичайно, охоче погодилися. Поки я прибирала зі столу і швиденько мила посуд, чоловіки сиділи в кабінеті М[иколи] П[етровича], розглядали книжки, вели свою чоловічу розмову. Микола сидів за письмовим столом, Зеров — навпроти, на канапі; Ласка лежала біля його ніг на паркеті, інколи З[еров] гладив їй голову, а вона ласкаво на це дозволяла. (Недарма говорять, що діти й тварини — особливо собаки — "відчувають добрих людей").

Потім ми пішли до парку, взяли з собою, звичайно, і Ласку. Був то незабутній день. Стояла чудова "пушкінська" золота осінь — шойно почався жовтень, — ще зовсім тепла, тиха, соняшна. День видався блакитний і прозорий, дерева стояли ще в листі, зеленіла трава, на клюмбах пишно цвіли різнокольорові зірочки айстер. Людей у парку було мало. Але ми все таки пішли з центральних урочистих алей у глиб парку, праворуч, — спершу в алеї кленів і каштанів (найкрасивіші дерева восени), вже торкнених золотом і пурпуром прив'ядання, але ще прекрасних у своїй передсмертній красі, а там далі — в густі молоді насадження, що єдналися з лісо-парком, до маленького озерця й великої зеленої галявинки побіч нього. Тут ми посідали всі на стовбурі недавно зрубаного дерева.

Тільки Ласка, очманіла з привілля, повної волі і присутності обох господарів, ганяла в нестримному собачому захваті, то зникаючи, то знову з'являючися біля нас. Обидва Миколи — мій і не мій — жваво балакали. Про що? Тепер уже не пригадую. Може про Горациєві оди, еподи, сатири й послання, може про Вергілієву *Енеїду*, може про алкеїчну або сапфічну строфу. Розмова та велася легко, невимушено. Потім заговорили про сучасну російську поезію, про символістів, акмеїстів і, зрештою, затіяли веселу суперечку: хто пам'ятає більше віршів. Микола Петрович, передбачаючи поразку, відразу від цієї гри відмовився. І Зерову порадив:

— Ви краще з нею не заводьтеся, програєте. Вона [тобто я] знає достобіса віршів напам'ять, набридне слухати.

— А от побачимо, хто знає більше, — задержувато відказав Зеров, — побачимо.

— Ну, то б'ємося об заклад, — зухвало докинула я.

— Гаразд, тільки *à discretion*, інакше не цікаво.

— Згода, — не могла я вгамуватися.

— Гляди, ти ризикуєш, — попередив мене чоловік.

— Де відвага, там і щастя! — промовила я.

Ми подали — як і годиться, йдучи у заклад, — один одному руку, Микола Петрович "перебив", і Зеров йому сказав:

— Ви і свідок нашого змагання, і арбітр.

Домовилися так: читаємо по черзі; довгих віршів не читаємо (це запропонував Перегінець); якщо хтось забув текст, то цей вірш зовсім не зараховується; якщо трапиться дрібна неточність — зараховується; якщо ми обоє знаємо той самий вірш, то той, хто почав його, згідно з чергою, деклямує приблизно до середини, а другий закінчує; Микола Петрович веде в своєму записнику "особовий рахунок" на кожного, а по закінченні він же підіб'є підсумок. І ми почали наше змагання, на початку жартуючи й усміхаючися, а далі серйозно й захоплено. Деклямували Блока, Буніна, Брюсова, Бальмонта, Гумільова, Ахматову, Сологуба, Цветаєву, Єсеніна, Багрицького, Мандельштама та інших.

Після того, як кожен з нас прочитав по 20 віршів, Мик[ола] Петр[ович] запропонував зробити перерву. Чоловіки пішли пити пиво в кіоску, а я гуляла й бавилася з Ласкою. Знайшла кілька пізніх роменів і два дзвіночки. Коли чоловіки повернулися, Зеров, углядівши в мене в руках скромний букетик, з ходу почав: "*Пушкін. — Цветы последние милей Раскошных первенцев полей, Они унылые мечтанья Живее пробуждают в нас*", а я закінчила: "*Так иногда разлуки час Живее самого свиданья*".

— В останніх рядках є різночитання, — додав Зеров: — "*Живее сладкого свиданья*", саме так у найновіших виданнях.

— Воно так логічніше, — зауважив Микола Петрович.

— Ну, це як сказати, — відгукнувся Зеров.

— Очевидно буває по-різному, — вставила репліку я, а в глибині душі була дуже збентежена: адже я не знала цього словесного варіанту, що істотно міняв зміст кінцівки, а Зеров *знав*.

У другій частині нашого "змагання" ми перейшли на поетів 19 сторіччя. Деклямували Пушкіна, Лермонтова, Тютчева, Фета, Майкова, Плещесва, Апухтіна, Надсона, Лохвицьку, Щепкіну-Купернік та інших. Коли дійшли до 40 віршів на кожного, Мик[ола] Петр[ович] запропонував — з огляду на пізній час (сонце вже хилилося на захід) — уважати, що змагання закінчилося "внічию", на що ми обоє погодилися. Всі ми трохи стомилися, навіть весела невгамовна Ласка прилягла в траві. А до того ще й зголодніли. Вирішили, заради такого дня, "побенкетувати" і пішли обідати до ресторану "Динамо", тим паче, що він був зовсім близько. З собакою в залю нас не пустили, ми влаштувалися на терасі. Що їли, не пригадую, пригадую тільки, що обід був смачний і вино добре. Настрій у всіх нас був чудовий. Говорили про поетів і шойно прочитані вірші; я призналася, що не знаю напам'ять жадного вірша Інокентія Анненського (хоча й читала їх у збірнику), а Зеров *знав напам'ять*. Він теж признався, що не пам'ятає нічого з М. Кузміна (я читала дещо з його збірки *Александрийские стихи*) і шкодує про це. Мик[ола] Петр[ович] сказав, що слухав нас з великою насолодою, назвав речі, які йому найбільше сподобалися. І тут же додав, що все таки цікаво було б з'ясувати *хто* ж із нас знає більше напам'ять. Зеров, загалом дуже скромний, а в дану хвилину трохи збуджений поетичним змаганням і вином, відповів по-простому:

— Звичайно, я. Адже я знаю ще більше українських віршів, знаю і грецькі і латинські, трохи французьких і німецьких.

Я мовчала. Адже "трохи французьких і німецьких" зводилися до мого шкільного репертуару, українських знала я ганебно мало, з римськими і грецькими поетами була знайома лише в перекладах і нічого не пригадувала напам'ять. Мені стало цілком ясно, *як* мені далеко до Зерова.

Помітивши, що я посмутніла, Зеров додав, що в мене, однак, прекрасна пам'ять і добрий поетичний смак, що він уперше в житті зустрів жінку, що так любить, знає і розуміє поезію. А тоді додав:

— Ось, наприклад, моя дружина до віршів цілковито байдужа.

— А до ваших? — спитав Мик[ола] Петр[ович].

— А до моїх ставиться здебільша скептично, рідко-рідко коли похвалить. А втім, і хвалити в суті ні за що.

— Ну, це вже скромність паче гордості, — заперечила я, — у вас дуже добрі вірші.

— Ними зацікавляться і читатимуть хібащо по моїй смерті, — промовив Зеров, у його голосі відчулася гіркота.

Микола Петрович постарався змінити тему розмови, і добрий настрій повернувся. Я нагодувала Ласку, поклавши залишки нашого бенкету на траву біля тераси, чоловіки замовили ще лімонаду і чай з цитриною. Поверталися з парку вже в сутінках. Мик[ола] Петр[ович] сів на трамвай (дарма, що до будинку наукових робітників на вул. Дзержинського була лише одна зупинка), щоб заскочити додому по портфель і не спізнитися на лекцію: він мав вечірні години. А Зеров і я з Ласкою пішли пішки. Він провів мене додому, зійшов аж на п'ятий поверх, але до квартири більше не зайшов, хоч я й пропонувала. На сходовому майданчику нікого, крім нас, не було. Зеров попросив у мене дзвіночок з мого скромного осіннього букетика. І коли я дала йому найкращий — великий і ще яскравий, — витяг з піджачної кишені записну книжку, поцілував квітку і заклав її в книжку з словами:

— На згадку про один з найшасливіших днів у моєму житті. — І сумовито додав: — А їх у мене так мало.

Потім він поцілував мені обидві руки і в зап'ясток, і в долоні, мовив:

— Згадуйте мене хоч коли-не-коли, а я про вас думаю беззастанно. — Погладив на прощання Ласку і швидко, не озираючися, зійшов сходами вниз.

20. VII. 1967

Після пропам'ятної зустрічі в Харкові, довгої прогулянки в парку і віршованого змагання, ми бачилися ще не раз. Зеров наїздив до Харкова ще і ще, а я бувала в Києві. Тем його лекцій я тепер уже точно не пригадую. Здається, одну з них він скромно назвав "До питань сучасної української літератури", але під цим стриманим заголовком порушено стільки питань, розглянено твори стількох авторів, наведено такі прецікаві порівняння, аналізи, цитати з пам'яті, подано таке багатство матеріялу найвищої якості, зроблено такі несподівані й глибокі висновки та взагальнення, — що слухачі (а серед них і я) дивом дивувалися, вражені небувалою ерудицією і рідкісною — яка дослівно полонила — майстерністю викладу. Дуже розумно відповідав З[еров] і на записки, і на каверзні питання, що їх присилали йому в часі лекцій анонімні слухачі. Ніколи не відповідав Зеров грубо або різко, але завжди вичерпно, часто викриваючи неуцтво, незнання матеріялу, не раз з гумором і так дотепно, що викликав апльодисменти. Український читач уже знав працю Зерова *Нове українське письменство*, мала успіх і його книжка *Від Куліша до Винниченка*. Проте суперечки навколо Зерова постійно спалахували. Мені здається, вони особливо розгорі-

лися після того, як Хвильовий, один з найталановитіших молодих письменників (його в Харкові прозивали "мрійник"), виступив у місцевій пресі з великою статтею, де досить гостро ставив питання про те, що важливіше для української літератури — Європа чи "Просвіта", яка гуртувала тоді навколо себе поетів і письменників.⁶ Хвильовий закидав "просвітянам" обмеженість інтересів та світогляду, низький рівень освіти, погану обізнаність з національною і світовою культурою, зневагу до загальноновизнаних авторитетів античної й загальної літератури, навіть малописьменність: недостатнє знання рідної мови, її законів, граматики і т. д., а при кінці доходив висновку, що Україні не завадить повчитися в Європі — і в світовій літературі, — щоб українські письменники змогли піднятися на той рівень, на якому стоять, приміром, Зеров чи Рильський, котрих він, Хвильовий, вважає безумовно "європейцями" в найширшому, найсвітлішому значенні цього слова, але одночасно й патріотами, що шанують ідеали національної культури своєї батьківщини. Як відомо, в результаті цькування, що знялося після цієї статті, Хвильовий застрелився. Його самогубство глибоко схвилювало громадськість. Я була на похороні Хвильового. Не забути того духу офіційної стриманості, що панував навколо. Тичина закінчив своє коротке слово над труною такими словами: "Хай буде пухом Тобі земля, на якій Ти жив і помилявся". Передсмертний лист Хвильового був сконфіскований, його не опублікували. Згодом застрелився Скрипник, нарком освіти. Я й досі не знаю, чому це сталося; ходила чутка, що йому загрожував арешт, начебто теж за його прихильність до "європеїзації".

Наше листування й зустрічі з Мик[олою] Кост[евичем] тривали. Як мені невимовно жаль отих утрачених продовгастих листків (він писав на звичайних піваркушах паперу для друкарської машинки, складених навпіл), сповнених творчою думкою, незмінно багатих на зміст, оповіддю про його поточну роботу, чергове літературне захоплення, пересипаних цитатами, віршами, завжди делікатних, стриманих, а разом з тим милих, ласкавих і ніжних!

У Києві Зеров мав приятельку, свою колишню студентку й поклонницю, Кошеву, Людмилу Василівну. Після закінчення вишу вона стала викладачем української літератури в одній з київських шкіл і далі підтримувала зв'язок з улюбленим учителем. Пригадую, в котромусь з листів до дня моїх іменин Зеров писав: Є в мене дві приятельки Людмили, одна живе в Києві, друга — в Харкові. Та, що в Києві, дуже мені віддана, і я, намагаючись не бути жорстоким, ставлюся до неї доброзичливо, хоч у глибині душі лишаюся холодним і байдужим. Ця жінка — властиво недурна й непогана — зовсім не в моєму стилі, дарма що я сам подобаюся їй чимраз більше. Я буваю в неї, хоч переважно для того, щоб викликати

ревності Соні, взяти реванш. Проте до київської Людмили немає в мене почуття любови і ніколи його не буде. А в Харкові є друга Людмила. І тут наші взаємини зворотньо-пропорційні. Мені вона безмірно дорога — і як мій найближчий друг, і як жінка. Я почуваю велику симпатію до неї, ні, це не те слово., а те слово, що його так хочеться їй сказати, що часто готове зірватися з моїх уст, очевидно ніколи не доведеться вимовити. Бо вона, ця жінка, що відповідає моїм уподобанням, байдужа до мене. Так само не бажаючи бути жорстокою, вона і привітлива, і доброзичлива, але це зовсім не те, чого я спраглий. Вона не любить і ніколи не полюбить мене, бо любить іншого. Отже, так тому й бути... Цих рядків не могла я не запам'ятати...

Я ніколи не бачила жінку, що звалася так само, як я. Хоч вона була старша за мене, але Зеров називав її (певно, ще в традиції студентських років) "Люсею", тобто ім'ям зменшеним, тоді як мене — хоч і молодшу, але заміжню жінку — завжди звав на ім'я й по батькові, а, якщо не бажав бути надто офіційним, то звертався без імені: "дорога", "моя хороша", "добра моя", "милий друже", "дорога моя, далека", "далека і близька" і т. п. Та хоч я ніколи не бачила Людмилу Кошеву, я багато знала про неї з оповідей Зерова. Хоч "донжуанство" зовсім не було в його натурі, але, звичайно ж, її беззастережна прихильність справляла йому приємність. Зеров міг бути певним, що в скрутну хвилину знайде в неї зрозуміння і співчуття, — oprіч того, спільні літературні інтереси невпинно живили це давнє знайомство. Вона бувала в Зерових, але між нею й дружиною Зерова існувала така глибока антипатія, що її важко було приховати. Тому частіше і радше вона приймала Зерова в себе. Заміж Кошева не вийшла, лишилася самотною, жила з сестрами, мала окрему кімнату. Як я зрозуміла з деяких стриманих і почоловічому шляхетних розповідей про неї Зерова, вона один час сподівалася, що Зеров розлучиться з Софією Федорівною і одружиться з нею, а він не тільки не міг і не хотів цього робити, а й думка про таке йому не спадала. Він, звичайно, знав, що дружина його зраджує, страшенно тим мучився, але хотів зберегти родину заради сина. Котика він любив жагуче. Мало не в кожному листі до мене він писав про нього хоч коротко, хоч кілька слів. Хлопчик і справді був чудовий. З великими темнокарими красивими очима матері на обличчі, що загальним обрисом нагадувало батькове, а розумом і вдачею викапаний "маленький Зеров". Мені справляло велике задоволення балакати з ним, слухати його недитячі розумування і зовсім дитячі жарти, грати з ним "у блошки" (при тому він незмінно вигравав у мене), розповідати йому всілякі хлоп'ячі історійки, які він залюбки вислухував. Сам він знав безліч казок, віршів, дуже рано навчився читати, до ладу і образно про все розпо-

відав, з малечого віку відзначався блискучою, батьківською пам'яттю.

Мав він дуже приємний, дзвінкий і чистий голос і манеру дивитися зовсім просто в вічі співрозмовникові (що загалом рідко трапляється у дітей, бо природна жвавість заважає їм зосередитися), а одночасно якусь милу, ненабридливу сором'язливість, що цілковито вас полонила. Мої стосунки з Котиком були дуже приятельські. Я ніколи не дарувала йому коштовних іграшок, але те, що я приносила — перебивні картинки, різнокольорову крейду чи олівці, олів'яних качок та гусей, що пливли по воді за намагненою паличкою, альбомчики для самостійного розмальовування і т. п. дрібнички, — незмінно притягали його увагу й мали великий успіх. Котик знав мене добре, завжди пізнавав при зустрічі, називав "тьотя Люда", радів, коли я відвідувала їх, буваючи в Києві. Софія Федорівна, що прекрасно знала і про мою дружбу з її чоловіком і про наше листування (адже я завжди писала йому на хатню адресу, ніколи "до запитання", як часом просили мене інші одружені знайомі), теж від самого початку нашого знайомства ставилася до мене прихильно і начебто широко. Мені вона теж подобалася. Окрім її без сумніву дуже привабливої зовнішності, було в ній *щось своє*: ніякої трафаретності, ніякої сірости. Вона не ревнувала мене до Мик[оли] Кост[евича], певно відчуючи своїм жіночим єством, що з мого боку не загрожує жадна небезпека. Проте, я переконана, що глибинної суті наших стосунків і нашої приязні вона все таки не уявляла. І це, мабуть, було на краше.

Знав про нашу дружбу і близький приятель Зерова Рильський (вони були на "ти"), що з ним я познайомилася одного літа в хаті Миколи Костевича (дружина і син з нянею перебували на дачі). Рильський кепкував з картини на стіні, говорячи, що вона нагадує йому ті, що вішають у шинках. Зеров не ображався, пообіцяв, що придбає найкращі оригінали, коли в нього заведеться стільки грошей, як у Рильського. Картина зовсім не була такою поганою, і я втруtilася у розмову, обороняючи і картину, і Зерова. Згодом Рильський зізнався, що йому це дуже сподобалося, як і наше перше знайомство, що Зерову поталанило знайти такого друга-жінку, як я, що він похваляє нашу дружбу і навіть трохи їй заздрить.

— У мене, наприклад, з жіночою дружбою завжди багато помилок, а у вас обох я бачу і чую такий правильний тон.

З Рильським я не раз зустрічалася й тоді, коли Зерова вже не було. І він завжди ставився до мене винятково. У мене збереглася його книжечка *Велика година* (1943) з авторським написом "... з сердечною приязню", записка на бльокнотному аркуші зі штампом "Академік Максим Тадеєвич РИЛЬСЬКИЙ" та кілька його збірок без написів — подарунки від нього самого і від Зерова.

Ми часто блукали Києвом утрійку, обидва поети старалися показати мені все найцікавіше, виявляли блискуче знання історії міста, а також знання архітектури. Зеров — мені видається — був *сильніший*, зате Рильський умів розповісти *поетичніше*. Пам'ятаю, ми заходили до Софіївського собору, до Андріївського, до Володимирського, до Лаври, бували на могилі Іскри й Кочубея, біля Золотих Воріт, на Володимирській гірці, що особливо мені подобалася, довго просиджували під пам'ятником Володимирові, милуючися Дніпром та далиною. Говорили про різне, але найбільше про літературу і, звичайно ж, читали вірші...

Пригадується, що Зеров у кожен свій лист до мене вкладав щонебудь. Травинку чи красивий лист каштановий, кленовий, дубовий, березовий, перший пролісок чи фіялку, чи якусь іншу квітку. Нерідко бували і фотографії-листівки з видами Києва. (На щастя, вони уціліли). Недавно я збрала їх до купи, є таких 30 видів Києва. На звороті кожної листівки — власноручний напис Зерова, пояснення зображеного. Приміром: "Набережна (Поділ). Ліворуч — пристань, посередині — Дніпро, ліворуч — рукави Десни (т. з. Десенка)". Або: "Голосієво. Шлях на Преображення й на Китаїв". Або: "Краєвид з Володимирської гірки (горішня альтанка). Видно Труханів острів, Слобідку, укуси Царського саду і майданчик Купецького зібрання". Як видно, в ті роки ще зберігалися старі міські назви. Але разом з тим, Зеров помічав і цинив київські новобудови. На одній з листівок, наприклад, він зробив такий напис: "Поділ з Володимирської гірки. За смугою води (зфотографовано в час повені) — урочище Наталка і *нова електростанція*".

Та найяскравіше сказано про це в чудовому сонеті Зерова, написаному на звороті листівки з фотокраєвидом Києва. Сонет увійшов у його книгу *Вибране* під назвою "Будівникові". Ось він:

Ще прийде він, не архітект — поет,
Старих будівників твердий нащадок, —
У камінь білих сходів і площадок
Оздобить кожний прияр і бескет.

Зламає будівельний трафарет,
Безстильних років соромітний спадок,
Злетить над городом на крилах гадок
І роду-бранку визволить з тенет.

Сади нагоряні, луги відлегли —
В бетоні, склі і ясножовтій цеглі —
Простелять творчості нової тло;

Огнями ночі процвінуть перлисто..
І скажуть: ми — не прадідне село,
Ми — днів прийдешніх величає місто.⁷

Цей сонет про Київ — витончений і прекрасний; опріч того, сьогодні він просто вражає своєю "завбачливістю".

Якось я проводила літо в Будинку відпочинку наукових робітників у Преображенні під Києвом. Зеров відвідував мене там кожні два-три дні. Зранку він працював удома, а приїздив звичайно вже над вечір, десь години о п'ятій-шостій. Це теж були чудові години. Будинок відпочинку розмістився в будовах колишнього монастиря. На брамі ще видніли тоді зображення святих. Ченців давно не було, тільки старенький ієромонах, "отець Матвій", працював при будинку чорноробом. Носив воду, пиляв і рубав дрова для кухні, замітав двір, всюди прибирав, за це його годували. Жив він у клуні при вході на цвинтар. Він і собі вже приготував там могилу, навіть поставив хрест з написом: "Ієромонах Матвій [прізвища вже не пригадаю], народився [такого] року, помер ..." — і вільне місце для належної дати. Пам'ятаю, мене це приголомшило. Була я ще молода, сповнена сили, здоров'я, життєлюбства й надій, про смерть ще не думалося. А Зеров, пригадую, сказав: "Яке гарне місце вибрав старий!" Місце й справді було надзвичайне — серед молодих зелених кленів, з плакучою вербою в головах, — в найвіддаленішій частині цвинтаря. І додав: "Я мабуть теж не відмовився б від такого місця". А я, вражена до глибини душі, сердито відповіла:

— Ні, вам поставлять дорогий пам'ятник з мармуру, висічений якимнебудь відомим скульптором.

— Хто знає? — замислено й сумовито проказав Зеров. — Може це буде безіменна, забута могила.

Тепер я часто згадую ті пророчі слова. Адже місце останнього спочинку Зерова не відоме й понині..

В ті дні ми подовгу гуляли вечорами в Голосіївському лісі, сиділи на чудових галявинах: на пеньках, на колодах спіяного сухостою, а то й просто на зеленому моріжку серед безлічі квітів. Зеров знав, як називається кожна польова квітка, вчиняв мені іспит, та я, звичайно, з тріском "провалювалася", бо, крім роменів, польових маків і волошок, нічого не розрізняла. Він збирав для мене дуже гарні букети диких квітів, тільки я чомусь ставила їх не в себе в кімнаті, а в загальній їдальні. Може через брак чуйности, що властиве молодості, а може як певний самозахист від цікавоти сторонніх. Не знаю — тепер це важко пригадати. Але дещо згадується. Коли я відїздила з Преображення, отець Матвій — з яким і в Зерова і в мене склалися найкращі відносини, ми постійно стикали-

ся і вели балачки на всілякі теми (особливо після того, як він показав нам свою могилу), — вніс до автобуса, що відвозив "відпочилих" у Київ, і мою валізу, а разом з нею — букет розкішних чайних троянд. Я відразу їх упізнала. Вони були зрізані в занедбаному монастирському саду. В той час ніхто не дбав за той сад, він був без догляду. Ніхто коло нього не ходив, доріжки заростали травою, куші прекрасних троянд дичавіли, носити з колодязя відрами воду нікому з обслуги — а тим паче з тих, хто відпочивав — не хотілося. В один із своїх приїздів до Преображення, блукаючи зі мною і отцем Матвієм цим занепалим чудовим садом, Зеров перший звернув увагу на жалюгідний стан трояндових кушів. Уже наступного дня рано вранці о. Матвій розчистив площинку розарію, пообтинав сухі гілки, розпушив землю під кушами і полив їх удосталь. Зеров став привозити йому з міста якісь таємничі паперові мішечки, що виявилися хемічним добривом, порошки від зеленої попелиці, подарував старому великі садові ножиці і щоразу навідувався до розарію перемовитися із старим. Тепер о. Матвій став і садівником і господарем саду. Він його упорядкував, розчистив доріжки, навіть змайстрував із старих дошок власноручно дві лавки. Троянди він доглядав особливо старанно: вони на очах віджили, зазеленіли, густо вкрилися пуп'янками і тепер цвіли пишно й розкішно. Мені ця історія з садом і трояндами страшенно подобалася. Я теж почала раніше вставати і деколи допомагала старому поливати квіти. Подобалася мені дуже й роля Зерова в цій справі. Ще одним боком — новим, досі не зраним — явилася переді мною ця многогранна й привабна людина...

І ось тепер у мене в руках ці чудові троянди.

— Це не від мене, а на прохання професора, — пояснив отець Матвій. — Хороший він чоловік, професор, такий хороший, я його знаю вже багато років. Може він і не вірує, а до людей ставиться похристиянському, дай Бог йому здоров'я.

— Алеж праця ваша, — промовила я і стала витягати з торбинки портмоне, щоб дати старому грошей.

— Не турбуйтеся, будь ласка, — зупинив мене він, — я нічого не візьму. Мені людське ставлення від будь-яких грошей дорожче, та і їх я вже досить від професора одержав. Щасливої вам дороги, Христос з вами! — напутньо говорив отець Матвій на прощання. Я була глибоко зворушена і сердечно дякувала старому, міцно потиснувши його працьовиті натруджені руки.

В Києві, вставши з автобуса, я рушила, як домовлено, до Зерових. Він уже чекав на мене. Поїзд на Харків відходив ранком, потрапити до готелю було неможливо. Я вирішила і цим разом (давніше теж таке бувало) скористатися з милого запрошення його і його дружини перебути цю ніч у них. Проте виявилось, що Софія

Федорівна поспішила на дачу, і Микола Костевич був дома сам. Не зважаючи на деяку незручність ситуації, що склалася, я провела чудовий вечір під цим гостинним дахом.

На столі стояв другий букет троянд, міських, яскравочервоних; поставили в вазу і "преображенські", кімната сповнилася розкішним їхнім ароматом. Зеров пригостив мене вечерею — вина не пили, — пили чудовий, заварений особливим "зеровським" способом, духмяний і міцний чай.

А потім розглядали книги, фотографії, художні репродукції, була задушевна й тепла розмова, були, звичайно, вірші. Було багато широти, доброї глибокої одвертості, ніжності. А пізно вночі — спокійний і чистий сон у різних кімнатах: він — у кабінеті на каналі, я — в спальні, на ліжку Софії Федорівни.

Ранок випав чудово прозорий, соняшний, негарячий. На круглому столі духмяніли троянди. Тут ми пили чай. Відчувалося, що ця ніч, проведена під одним дахом, чиста й світла, ще більше нас зблизила, подарувала нам суту, добру дружбу, дружбу-ніжність. І ми прийняли її як щедрий і радісний дар Долі...

А далі Доля проявила жорстокість. Розпочалося велике цькування Зерова, що набрало особливої сили після процесу СВУ, на якому серед обвинувачених опинилися Рильський і брат Зерова Михайло,⁸ а Миколу Костевича допитували як свідка. Максима Рильського і Михайла Зерова виправдали, а до Миколи Зерова стали ставитися чимдалі гірше. Не подобалася його тематика, незалежність літературних оцінок, навіть його популярність. Критикували його безжалісно, несправедливо. І він, що повністю віддавався праці, що любив її, перестав друкуватися. Тоді його назвали "саботажником". Довелося друкуватися під чужими іменами. Велика стаття про Шевченка, яку написав Зеров, була надрукована за підписом Михайла Новицького. (На жаль, пізніше Новицький привласнив собі авторство і навіть поміщав статтю в списку своїх наукових праць. А *я на власні очі* бачила чернетки статті, писані рукою Зерова). Переклад "Бориса Годунова" Пушкіна, виконаний Зеровим і надрукований у виданні перекладів з Пушкіна, підписав Б. Петрушевський.

Отож, мав Зеров удосталь клопотів і творчих і особистих. Щасливе родинне життя було давно зруйноване; лишилася єдина радість — син. Котик ріс, розвивався, розумнішав. Коли я бачила його востаннє (здається, 1933 року), це був гарний хлопчик років дев'ятьох, уже школяр. Учився він добре, знав багато, куди більше за своїх однолітків, умів грати в шашки й шахи, захоплювався книжками. Батька він любив палко. А Зеров душі у ньому не чув. Так от, восени 1934 року цей милий хлопчина — єдина втіха й надія Зерова — захворів на шкарлятину в дуже тяжкій формі і за

кілька днів буквально згорів. Усе було мобілізоване, щоб урятувати життя малого: викликані найкращі лікарі, застосовані всі можливі заходи, всі процедури, всі ліки. Нічого не допомогло. Дитину забрали до дитячої клініки, бо мати, доглядаючи хворого, заразилася від нього й сама опинилася в лікарні. Вона тяжко перехворіла, але вижила; Котик помер, не доживши, здається, кількох днів до десятих років. Матері не відразу сказали про смерть сина: вона сама була в напівпритомному стані. Микола Костевич зустрів страшне горе насамоті; "найстрашніше горе в моєму житті", як він згодом висловився в лаконічному, з кількох фраз, листі до мене. І ховав він сина самотою. Аж коли стало ясно, що дружина одужує, він сповістив її запискою про те, що трапилося.

Після смерті сина Микола Костевич почав писати мені значно рідше, ніж перед тим, і коротше. Розуміючи його стан, я намагалася теж не докучати йому і лиш вряди-годи посилала кілька якнайтепліших, якнайширших рядків від самого серця. Передчасна смерть чудового хлопчика, до якого я прихилилася душею не лише як до сина мого великого друга, а вже і заради нього самого, потрясла і мене. Зеров прислав мені кілька віршів українською мовою, присвячених пам'яті Котика. Це були сонети: "То був щасливий десятилітній сон", "Тут теплий Олексій"; дистих "Сон", а також один вірш російською мовою. Згадані українські вірші опубліковані в останній книзі Зерова *Вибране*, а російський вірш не друкувався. Наведу його тут:

Немеет сердце, скорбью налитое...
Дождь за окном. И ветер. И шумит вода.
Ушло из жизни самое святое.
Любимое. Родное. Навсегда.

Вопросов детских где очарованье?
Где звонкий голос, что баюкал слух?
Где теплое и сонное дыханье?
Нет ничего. Он отлетел, как дух.

Кто счастье прежнего теперь оценит?
Вот ранец. Маленькие башмачки.
Он *никогда* их больше не наденет,
А ножки были резвы и легки.

Потерей сына страшно заплатила
Судьба неверной и моей жене:
Ее, больную, весть почти убила, —
Так для чего же жить теперь и мне?

Все смыто шквалом. Холмик невысокий
Перед глазами. Дождь стучит в окно.
Глухая ночь. Я — мертвый, одинокий.
Как страшно. Пусто. Холодно. Темно...

Зрозуміло, що цей вірш не можна публікувати, доки жива дружина Зерова. Або замість передостанньої строфи слід поставити чотири рядки крапок...

Мені здається, що це передостанній вірш, який прислав мені М[икола] К[остевич]. Останнім був—

Года идут и полагают грани,
И вдаль и врозь уводят нас... і т. д.

Настала весна 1935 року. Була вона розкішна. Останній лист Зерова до мене повний опису цієї весни. Складалося враження, наче він поволі віднаходить рівновагу після страшного струсу. Вже не відчувалося тієї невтішности, того розпачу, що в попередніх листах, лише бринів глибокий смуток, шімкий сум, поєднаний з покорюю жорстокої Долі. Кінчався лист словами, яких він, після того, що сталося, досі уникав і які були звичними в листах давніших — теплими, ласкавими, ніжними...

Я не встигла відповісти на цей лист. Наприкінці квітня Зерова репресували. (Трапилося це в Москві, певніше — під Москвою, де він тоді жив). На цьому наші взаємини обриваються. Знаю, що його привозили до Києва, а потім спрямували через Ленінград на Соловецькі острови. В цей час він листувався тільки з дружиною та коли-не-коли з батьком. 1937 року був ще живий. У дні ювілею Пушкіна, читав там — на Соловках — лекції про нього. Прочитав, здається, їх п'ять. Працював у таборівій бібліотеці для в'язнів. У вільні години брався за літературну працю: перекладав. Вчив англійську мову. Дружина підтримувала його пакунками, листами, грішми. Проте, здоров'я поволі підупадало, він сивів, старів, слабшав. І загинув.

У мене збереглися його книжки з авторськими написами (*Антологія* і *Камена* в двох примірниках, другий без автографу) та 4-6 фотографій. Написи на них такі:

1. "Людмилі Антонівні — від вірного друга. Київ, 12. VII. 28".
2. "Дорогій Людмилі Антонівні від одного з київських друзів-прикріплених. Мик. Зеров. 4. IX. 1930".
3. "Людмилі Антонівні Куриловій на добру згадку про один вечір і один ранок. 4. IX. 1931".

Мова про вечір, проведений з ним наодинці в його квартирі,

моя ніч за стіною, в постелі його дружини, і ранок, коли ми собі дозволили першу й останню інтимну ласку: з моєї згоди він поцілував мене в очі. Більше між нами ніколи нічого не було. Та і це був *єдиний* поцілунок.

4. Четверта фотографія напису не має.

Є ще фото Зерова з дружиною й сином, на звороті якого хлопчик вивів друкованими літерами (інакше він ще не вмів) — "Котя Зеров".

5. На маленькій, п'ятій, фотографії рукою Зерова написано тільки: "Весна 1933".

6. Шосту, аматорську — і, здається, чи не останню за часом фотографування, — подарувала мені вже по смерті Зерова його дружина.

Є ще рукописи деяких віршів (оригінали), 30 листівок-фотографій Києва з написами на звороті, подаровані ним книжки. От і все.

Моя сповідь, дорогий мій друже, на цьому кінчається.

Завжди ваша — Л. К.

КОРОТКА ПІСЛЯМОВА

Вістка про те, що Зеров відійшов з життя, не доживши й п'ятдесятьох років, зворушила мене доглибно. Мій Микола теж був у засланні, засуджений на вісім років, але він був живий, писав мені, я писала йому, висилала пакунки і, звичайно, потерпаючи й боліючи, чекала на нього живого. І тут до суму за Зерова додався ще страх, що мій чоловік може не повернутися, може вмерти в засланні. Які невимовно важкі були ці роки...

Софія Федорівна Зерова, діставши офіційне повідомлення про смерть чоловіка, що теж струсило її, повинна була думати про те, як їй жити далі. У мене була праця в високих школах і достатній заробіток, а в неї не було жадної визначеної спеціальності, а до того жінок репресованих брали на працю неохоче. Важко їй було, важче, ніж мені, голодно, холодно. Віктор Петров підтримав її в ці тяжкі дні; він любив її, оточив турботою, увагою, хотів оформити їхні стосунки в ЗАГСі. Вона довго вагалася, не зважаючи, та за якийсь час погодилася на його пропозицію. Але при тому вона поставила умову, що збереже прізвище Зерова. Адже він був її першим коханням, чоловіком, батьком її дитини. Петров пристав на це, вони оформили свій шлюб.

Мені було широ шкода Софії Федорівни. Я розуміла її складне, трудне становище, поділяла цілком її сумніви й страждання. І коли вона, зареєструвавшись в ЗАГСі з Петровим, зберегла все такі прізвище Зерова, я в глибині душі пробачила їй усе, що треба було

пробачити. І тому ніколи, ані словом, я не обмовилася, що мені були відомі її давні стосунки з Петровим, і стала просто приятелювати з ними обома. А після смерти Петрова я ще ближче зійшлася з нею. Крім, без сумніву, вродливої зовнішності, вона була розумна, досить освічена, тактовна, добре знала польську мову й трохи французьку, любила читати, добре орієнтувалася в людях, розуміла їх. Ми підтримували безперервний зв'язок. Коли я приїздила до Києва, я стала заїздити не до своєї рідні, а до неї, і Софія Федорівна стала наїздити до Львова й жити тоді в мене. Мій чоловік, Микола Петрович Перегінець, повернувшись після восьмирічного заслання напівінвалідом, все таки далі працював науково й завідував катедрою української мови в львівському Педагогічному інституті. Але після повернення до Львова 1946 року, він прожив зі мною лише трохи понад рік. Помер він 6 червня 1947 року і не у Львові, а в Станиславові, як тоді звався теперішній Івано-Франківськ, під час державних іспитів у тамтешньому Вчительському інституті, куди його відряджено зі львівського Педагогічного інституту як голову державної комісії. Я перевезла літаком його спочиле тіло до Львова, труна стояла кілька годин в актовій залі Педагогічного інституту, навколо плакали співробітники й студенти, що любили його, було багато вінків і квітів, оркестра грала жалібні марші. Поховали мого дружину на Личаківському цвинтарі, я поставила пам'ятник.

І ось коли і Зерова і я лишилися вдовами, ми особливо зблизилися. Вона часто писала мені, я часто дзвонила до неї, й ми довго розмовляли міжміським телефоном. Коли кілька років пізніше я вийшла вдруге заміж, Зерова спеціально приїздила до мене, щоб познайомитися з моїм чоловіком. Мене вона не раз возила з Києва до Ірпеня, де познайомила з відомим письменником і перекладачем Григорієм Порфіровичем Кочуром і з його дружиною, які мені дуже припали до душі.

Найтеплішу пам'ять про Зерову я зберігаю й після її смерті.

Львів, 1987

1. Авторка цих спогадів мешкає у Львові. Людмила Курилова, людина українського роду, але російської культури, (хоч не чужа і українській) до війни жила в Харкові, де викладала в Педагогічному інституті. Свої спогади про зустрічі з Зеровим Людмила Антонівна переслала мені в листах. Хоч з самого початку вона не заперечувала в засаді проти їх друкування, вона застереглася, що цього не можна робити, поки живе дружина Зерова Софія Федорівна. Тепер ця заборона впала, і авторка дала згоду на друк. Написані яскраво, тонко й багаті на фактичний матеріал, ці спогади

окреслюють, тактовно й інтелігентно, епізоди інтимного життя й літературної діяльності Миколи Костевича і багато дають для розуміння його характеру і його стосунків з добою.

Редакція вирішила зберегти неторкано епістолярну форму цих спогадів (особливо виразу на початку, з його запитанням, адресованим до впорядника цих приміток). Зберігаємо й деякі неточності, зрештою дрібні й помітні без трудно. Вони пояснюються відстанню часу (понад тридцять років між подіями й написанням) й наголосом більше на вдачі Зерова й його особистому житті, меншою мірою на його публічній діяльності (хоч і про неї чимало).

Український переклад зробила *Оксана Соловей*.

Вибране — перше видання поезій Зерова в Києві після тридцятидворічної заборони: Микола Зеров, *Вибране* (Київ: "Дніпро", 1966). Книжки, що їх тут згадує авторка спогадів, це видані Михайлом Орестом (братом Миколи Зерова) *Sonnetarium* (Берхтесгаден, 1948) і *Catalepton* (Філяделфія, 1951).

2. Соня — дружина Зерова, Софія Федорівна. Котик, Кость — їхній син.

3. Микола Петрович Перегінець (1897-1947), український мовознавець, чоловік авторки спогадів. Заарештований і засланий (1938-1945), після закінчення викладав у львівському Педагогічному інституті.

4. У тексті, як він тут цитований, є дрібні відхилення від друкованого в збірках поезій Фета (1820-1892).

5. Текст цієї лекції не ввійшов до опублікованих збірок статей Зерова.

6. "Просвіта" була зліквідована від початку 1922 року. Хвильовий уживав цієї назви метафорично, стосуючи її до таких літературних організацій, як "Плуг" і в ширшому значенні як окреслення культурного примітивізму та орієнтації на неосвічених і малоосвічених при нерозумінні й занедбанні вищої культури.

7. У публікованих текстах цієї поезії є дрібні різночитання. Не знати, чи подані тут варіанти належать самому Зерову чи пояснюються цитуванням з пам'яті.

8. Хоч Рильський не був серед осіб, офіційно вилучених на процес так званого СВУ, він зазнав арешту. Про це є його вірш, опублікований у збірці: Максим Рильський, *Іскри вогню великого* (Київ: "Радянський письменник", 1965), стор. 78:

*

Минають дні одноманітні,
Скрипучі, як тяжке ярмо,
А ми і в червні, як у квітні,
Чудес неявиених ждемо.

Даремно староста безсонний
Наш бупр із кораблем рівняв:
Там даль, там синь, там вал солоний,
Там пахоші незнаних трав,

Там грають золоті дельфіни,
Наздоганяючи стерно,
Там променисті бризки піни
Міцні, як запашне вино.

А тут — стіна глуха й нечула
Та чорний зарис грат німих, —
І, як ледача балагула,
Трясється зміна днів нудних.

У куряві поштар куняє,
Кружляють сотні сонних мух,
І серце бідне забуває
Про радість, боротьбу і рух.

Де буде станція — не знати,
Куди дорога — не вгадать,
Шкода шукати і питати:
Усе мовчить, і всі мовчать.

Дзвінок співає монотонний,
Ніщо ніде не маячить,
І тільки староста безсонний
Гукає часом: — Хто це спить?

Невже навіки проминуло
Те, що приснилось навесні?
Спинись, прокинься, балагуло!
Дорогу, стіни мовчазні!

Липень 1930

Примітка на стор. 198: "Оригінал вірша зберіг і люб'язно передав упорядникам цієї збірки М. Т. Токарський".

"М. Т. Токарський" — Михайло Дмитрович Токаревський, він сидів з Рильським в одній камері, вийшов раніше і виніс автограф, сховавши його під устілку черевика. Дружина М. Д. — Ніна Сергіївна була засуджена на процесі СВУ до трьох років позбавлення волі.

Ю. Ш.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Шевельов, Юрій. УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус. Видавництво "Сучасність", 1987, 295 стор.

Автора цієї книжки ледве чи потрібно було б читачеві представляти: лінгвіст і один з найвизначніших у світі славістів, він добре відомий науковими працями з мовознавства. Але особливості рецензованого твору вимагають додати до сказаного кілька слів. Проф. Шевельов не вузький фахівець у ділянці мовознавства, а й першорядний, мабуть, наймайстерніший на еміграції літературний критик, есеїст; так само добрий, коли до того береться, й публіцист. Власне ці прикмети його широких літературних зацікавлень виразно помітні на рецензованій книжці. Додам для пригадки, що Юрій Шевельов автор двох збірок літературної критики: *Не для дітей* та *Друга черга*.

Обговорюваний твір, як свідчить назва, історія української мови першої половини двадцятого віку. Вона послідовно "прив'язана" до історії України цієї доби, так що всі зміни в "стані й статусі" мови подані на тлі історичних подій з конкретними датами.

Автор застерігається в передмові:

"Праця не претендує на вичерпність. Вона мусіла зостатися дуже неповною предусім з огляду на обмеженість джерел..."

Воно не так просто, як це написано, і якби наївний читач так беззастережно й прийняв ці слова, то напевно ошукався б. Звісно, автор не використав усіх можливих джерел, як у цьому розумінні й кожне дослідження відносно не буває вичерпним. Але книжка Шевельова укладена на достатньо великому документальному матеріалі. Вона так густо насичена описом подій, конкретними фактами, числами, датами, що складається враження: цього всього вистачило б і на два таких томи. І попри таке насичення інформацією книжка читається легко, бо цитати, посилання й інші включення в текст так майстерно вмонтовані, що не змушують на них спотикатися. Тим то, попри суто наукову методу викладу, книжка приступна для кожного освіченого читача, не конче тільки лінгвіста.

Серед багатьох позитивних прикмет книжки слід насамперед назвати різносторонність дослідження в тому розумінні, що автор з однаковою увагою розглядає стан української мови на всіх землях, а не лише на Наддніпрянщині, з якої сам походить. При тому особливо докладно наświetлює визначну роль

Галичини в розвитку літературної мови за дореволюційного часу, коли на Наддніпрянщині відомими указами царського уряду вона взагалі була заборонена.

Третій розділ книжки, присвячений станові української мови за передвосної й передреволюційної доби, кінчається висновком, який має виняткове значення для розуміння процесів, що далі відбувалися не тільки на полі розвитку мови, а й у загальному обсязі національного самоусвідомлення українського народу в цілому: на той час українська мова "не могла вже виправдати своє існування приступністю для селянства. Чи були сучасники свідомі, чи ні, а мова перетворилася передусім на засіб охорони національної культурної традиції, що виявляла себе в літературі, на політичний прапор нації, яка перебувала в стадії формування, або може слід сказати, в стадії відродження на новій, модерній основі".

Тим робом розмови про придатність української мови тільки "для домашнього вжитку", в розумінні — виключно для селянства, втратили під собою всякий ґрунт, незалежно від того, що вороги українства не переставали й далі наполягати на цій формулі.

Теза Шевельова, що мова на час революції перетворилася "на політичний прапор нації", пояснює, чому боротьба за її утвердження мала таке велике значення на наступних історичних етапах: за Визвольних Змагань, доби українізації й терору тридцятих років; чому Постишев, закріплюючи голодом сталінську колективізацію, не оминав і таких справ (не другорядних з його погляду і слушно), як усунення з української абетки літери г.

Книжка Шевельова, як кожен справжній твір, який змістом повнотою виправдує назву, сприймається багатопляново: окрім історії української мови, це й історія культури взагалі й історія України в загальному значенні цього слова. І читач, навіть достатньо обізнаний з предметом, завдяки майстерному стилеві викладу зачерпне з неї не одне нове з історії цього півстоліття чи принаймні відоме, але подане в новому ракурсі, а то й пригадає напівзабуте.

Іван Кошелівець

КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН (II)

Ліда Палій

VI. Від Другої світової війни до повоєнних часів

Дмитро Злепко (Бонн, Німеччина), говорив на тему: "Організація Українських Націоналістів у Третньому Райху в часі між окупацією Польщі та походом на СРСР в 1941 р."

Через брак доступу до матеріалів, особливо від ОУН, є мало дослідів на цю тему. Автор уживав архів Міністерства зовнішніх справ у Бонні, державний архів у Кобленці та матеріали Історичного інституту в Мюнхені.

Війна застала ОУН неприготованою. В 1939 р. німецька військова контррозвідка "Абвер" шукала контакту з підпільною ОУН через Ріка Ярого, що жив тоді в Берліні і був членом проводу ОУН. Була певна співпраця, бо німці хотіли використати українців, як заспокоювальний фактор у поході на Польщу. У договорі з СРСР у вересні 1939 р. Гітлер заборонив будь-яку співпрацю з українцями.

В момент підготовки до походу на Схід знову настає зближення і контакт з Ріком Ярим. "Абвер" організує українські батальйони.

Розкол ОУН не був німцям на руку, вони хотіли мати справу тільки з однією групою й навіть намагалися погодити обидві фракції. Твориться два тіла, що репрезентують український народ: Центральний комітет під проводом В. Кубійовича, прихильного до мельниківського руху, і група під проводом С. Бандери.

Тарас Гунчак (Історичний факультет Ратгерського університету, Ньюарк, США) виступав на тему: "Взаємини між ОУН і німцями в 1941-1945 рр."

Українці, а особливо члени ОУН, спершу прийняли німецьку війну з СРСР, як довго очікувану шансу знищення ворожої комуністичної потуги і створення незалежної української держави. Ніхто тоді ще не передбачав жорстоких плянів Гітлера для Східньої Європи.

Провід ОУН, знаючи про пляни Розенберга, сподівався позитив-

Закінчення з *Сучасности* 1987, 7-8.

ної розв'язки українських проблем, але рівночасно мав і певний сумнів щодо майбутнього. Через цю непевність провід ОУНБ, щоб випередити будь-які німецькі потягнення, вирішив заскочити їх актом проголошення відновлення незалежності України у Львові 30 червня 1941 р. Німці відразу почали домагатися від Ярослава Стецька, щоб він анулював цей акт. Стецько відмовився, і від того часу почалася конфронтація ОУНБ з німецькими окупаційними силами.

Коли натиск і переконування не допомогли, німці вдалися до радикальних заходів і їхня Служба Безпеки (СД) заарештувала Бандеру та Стецька, виславши їх до концтабору в Сахсенгаузен. Після того були ще спроби намовити Миколу Лебеда анулювати акт проголошення незалежності в обмін за передання в руки ОУНБ управління Галичиною. Лебедь також відмовився і був примушений піти в підпілля.

Вже від вересня 1941 р. німці почали арештовувати членів ОУНБ, і це продовжувалося протягом всіх років окупації. Більшість арештованих вислано до концтаборів, інших німці розстріляли. Жертвою впали також два українські батальйони "Нахтігаль" і "Ролянд", які розв'язано (на них ОУНБ поклала великі надії).

М. Лебедь перебрав провід ОУНБ. Почалася інтенсивна підготовка до збройного опору.

Тим часом ОУНМ готувалася до проголошення незалежності в Києві і ще якийсь час продовжувала приятні зв'язки з німцями. Найсерйознішою програмою ОУН було організування та висилання похідних груп на Східню Україну. Їхньою метою було піднесення національної свідомості, відновлення цивільної адміністрації, відкриття шкіл, публікування газет і, коли можливо, створювання підпільних клітин ОУН. Не зважаючи на жахливі труднощі, численні молоді чоловіки та жінки змогли досягнути намічену мету. Багато з них, однак, поклало свої голови за це. Тоді згинули члени ОУНБ Дмитро Мирон-Орлик і Микола Лемик.

Тоді то німці почали атаку і на ОУНМ. Відразу заарештували й розстріляли 20 членів цієї організації, а далі загинуло багато більше, особливо в Києві, де ОУНМ зорганізувала Українську Національну Раду під проводом Миколи Величковського. В січні 1942 р. Українська Національна Рада вислала меморандум до Гітлера, в якому висловила розчарування німецькою владою. Німці недовзі цю організацію розв'язали, а Величковського заарештували. З кінцем 1941 р. окупаційна влада закрила популярну газету *Українське слово* та літературний журнал *Літаври*. В зв'язку з тим заарештували та розстріляли Олега Кандибу (Ольжича), Олену Телігу та біля 40 інших діячів.

Не дивлячися на певну незгідність в цьому питанні в ОУНМ,

конференція в Почаєві в травні 1942 р. вирішила перейти на позицію активної боротьби не тільки проти СРСР, але й проти Німеччини.

Обидві ОУН приділяли велику увагу на викривання німецьких плянів експлуатації та колонізації України. ОУНБ відбула три конференції та важливий Третій надзвичайний збір (серпень, 1943 р.), де підтвердила своє вороже ставлення до німецьких окупаційних сил та рішила продовжувати змагання за незалежність України.

Німецька розвідка намагалася пильно слідкувати за ворожим наставленням ОУН. Жорстока німецька політика супроти українського населення полегшила ОУН справу приєднання більше членів до руху опору та довела до створення УПА. ОУНБ надала УПА потрібну підтримку в організації, в наборі вояків, у постачанні, у військовій техніці та розвідці. ОУН відіграла найважливішу ролю в русі опору проти німецької окупації.

Вольф-Дітер Біль (Bihl) (Інститут історії, Відень, Австрія) виступив з темою: "Українці як частина ударних сил Німецького району: 14 Ваффен-Гренадір, Дивізія СС (Перша галицька)".

Доповідач висвітлив події, які довели до створення "Дивізії Галичина". В березні 1943 р. Гітлер і Гімmlер погодилися на створення такої частини під умовою, що вона не буде називатися "українською" та не буде мати українських державних емблем. Контактom був Ганс Кох. В квітні відбулися перші сходини Військової управи.

Далі доповідач переповів історію Першої та Другої дивізій. Він твердив, що Перша дивізія хоробро билася під Бродами, не зважаючи на велику перевагу ворога. Біля 3 тис. вояків вийшли з оточення, біля одної тисячі пристало до вояків УПА. Після цього німці створили Другу дивізію, яка переважно брала участь у боях проти червоних партизанів на Словаччині. Під кінець Дивізію включено до Української Національної Армії під проводом генерала Павла Шандрука. Тоді й дозволено вживати тризуб як відзнаку. Доповідач підтвердив те, що митрополит Андрей Шептицький не вірив у виграш війни німцями вже від 1942 р. та що він відважно вислав до Берліну протести проти переслідування жидів.

Петро Потічний (факультет політичних наук МекМастерського університету, Гамільтон, Канада). Темою його доповіді було: "УПА та німецька влада".

У своїй доповіді автор висвітлив наставлення УПА до німецької влади. В травні 1942 р. німецька поліційна служба безпеки (СД)

почала звертати увагу на опір в Україні; звітувати про "Бандерівський рух", "Мельниківський рух" і "Поліську Січ". Німці спершу були переконані, що УПА розвинулася з тих трьох рухів, однак, пізніше зрозуміли, що УПА була реакцією населення на жорстоку німецьку окупацію. Українські джерела в більшості вважають, що УПА постала із свідомого систематичного зусилля ОУН провадити український народ в боротьбі за волю та незалежність. Неправдивими є чутки, що ОУНб силою вербувала людей до УПА.

Доповідач вважає, що УПА була спонтанним опором німецькій окупації, яка приневолила провід ОУН збройно протиставитися німцям і червоном партизанам.

Проголошення незалежності 30 червня 1941 р. викликало німецькі репресії і тим самим дало виправдання для мілітарних акцій. Українські підпільні документи з того часу віддзеркалюють обставини боротьби, вороже наставлення окупаційних чинників і радять, як їм протиставитися. Провід ОУН уважав, що обидві потуги — німці і СРСР — розваляться й усі народи Східної Європи будуть вільні. Обвинувачення в колаборації УПА з німецькими властями є цілком безпідставні.

Літом 1943 р. на Надзвичайних Великих Зборах ОУНб створено УГВР і вирішено, що УПА репрезентуватиме всіх українців, без огляду на їхні ідеологічні переконання.

В 1943 р. УПА звернулася до вояків різних допоміжних частин німецької армії, організованих із полонених червоноармійців, із закликом вступати до УПА або творити підпільні організації на своїх етнічних територіях. В листопаді 1943 р. відбулася Перша конференція поневолених народів Східної Європи і Азії. В ній узяло участь 36 делегатів, представників 18 національностей СРСР. Реакції німців на це не досліджено.

УПА мала також зв'язки з мадярською та румунською арміями. Невідомо, чи німецька розвідка знала про це.

Існують докази, що 1944 р. німці шукали військової співпраці з УПА. УПА була згідна прийняти збройну та медичну допомогу від німців, коли б німці робили це без жадних умов. В серпні 1944 р. укладено тимчасовий договір про припинення воєнних дій з обох сторін (тоді вже не було німецьких військ на українській території). В політичній сфері, однак, німці далі ставилися неприхильно до УПА.

Ярослав Білинський (факультет політичних наук при Делаварському університеті, Ньюарк, США) виступив на тему: "Німеччина, Західня Європа та Українська РСР після Другої світової війни".

Закон СРСР не дозволяє представникам республік мати безпосередній зв'язок з чужими державами. Не зважаючи на це,

провідники чотирьох західніх країн уважали за відповідне відвідати Київ. Першим був англійський прем'єр-міністр Гаролд МакМіллан. Президент Франції Шарль де Голь також відвідав столицю України, був добре поінформований про Київ, хоч і говорив про Росію. Німецькі канцлери Гельмут Шмідт і Гельмут Коль відвідували Київ і пробували нав'язати торговельні зв'язки з українськими представниками. Доповідач думає, що ці спроби зв'язків перейшли вже поза "потенціальність" і стали "напівреальністю".

До доповіді долучено статистичні таблиці торгівлі Радянської України з так званою Німецькою Демократичною Республікою НДР, з Федеративною Республікою Німеччини (ФРН) та Великобританією від 1967 до 1983 рр. УРСР експортувала вугілля, залізну руду, природний газ.

Найбільші зв'язки, не тільки торговельні, Україна мала зі Східною Німеччиною. Звідам приїжджали технічні дорадники, НДР прислала такі машини, як підйомні крани, машини для легкої промисловости, оптичні прилади, одяг, черевики і тому подібне. Також студенти з України навчалися в університетах Східної Німеччини, особливо на технічних факультетах. В НДР видано майже повністю твори Шевченка і Франка німецькою мовою (1951 і 1963 рр.). Кіхлер працює над історією української літератури, яка ще досі не з'явилася. Петро Шелест свого часу відвідував Вальтера Ульбріхта.

З Західною Німеччиною спершу не було багато торговельних зв'язків, однак сьогодні ФРН стала другим, за торговельним товарообігом, партнером Радянської України. Тоді, коли відвідини Шмідта в Україні не мали істотного значення, канцлер Коль мав намір у Києві говорити зі Щербиною і нав'язати політичні та дипломатичні зв'язки з Українською Республікою. До цього не дійшло. Західня Німеччина планує відкрити консулят у Києві в обмін на консулят у Мюнхені.

На жаль, в університетах ФРН є тільки один викладач української мови. В усьому мовознавчому обміні з Радянським Союзом домінує «Международная ассоциация преподавателей русского языка и литературы».

В 1986 р. з двадцяти міст "побратимів" Західньої Німеччини і СРСР є тільки одне українське місто — Запоріжжя (партнер—Обергавзен).

VII. ІСТОРИОГРАФІЯ

Рудольф Марк (Гайдесгайм, Німеччина) мав тему: "Йоганн Крістіан фон Енгель (1770-1814) як історіограф України".

«Geschichte der Ukraine» Енгеля маловідоме дослідження про

Україну, але воно важливе, одначе, тим, що вперше Україна стала об'єктом студії, незалежно ні від Росії, ні від Польщі. Автор твердить, що Україна є муром, який відокремлює цивілізовану Європу від Азії та що історія Козаччини мала вплив на розвиток Польщі, Росії, Швеції та Семигороду.

Енгель аналізує історію Козаччини, осуджує Польщу за несправедливий утиск селян і козаків, переслідування релігії та порушення угод. Це доводило до повстань і остаточних пошуків захисту в Росії на некористь Польщі. Автор бачить конфлікт між новим козацьким республікансько-демократичним і польським анархістсько-аристократичним принципами. Симпатії Енгеля на боці козаків. Він називає їх відважними, підприємливими, веселими, легкодушними, чесними і відвертими, цінить їхню гостинність і волелюбство, але осуджує їхню нестриманість в їжі та в питві, як також охоту до грабунку. Поляків він називає захланними, лінивими, флегматичними і нетолерантними, схильними до насильства.

Крім історії, Енгель дає хоч дещо поверхові, але влучні зауваги про спосіб життя народу, особливо запорожців — тим самим його твір також цікавий для етнографів.

У Енгеля є точна фотографія і історично задовільна інтерпретація, яка навіть іде поза досягнення історіографії його доби.

Мирослав Юркевич (Канадський інститут українських студій при Албертському університеті, Канада) говорив на тему: "Дмитро Дорошенко як історик українсько-німецьких взаємин".

Дорошенко походив із старого козацького роду, вихований у козацьких традиціях, тому він і підтримував гетьманат у 1919 р., в якому став міністром зовнішніх справ. Його симпатії віддзеркалені в його оцінці історії цієї доби.

Як міністер зовнішніх справ, він мусів погодитися з фактом окупації України німецькими військами, хоча явно не був тому радий. Він вірив, що центральні держави зацікавлені тільки в експлуатації України. Німецькі військові чинники намагалися протиставитися кандидатурі Дорошенка на міністра, однак, німецький посол вирішив не втручатися в ті справи.

Як історик, Дорошенко визнає, що німці підтримували Павла Скоропадського, одначе помилково твердить, що зміна уряду прийшла б і без їхнього втручання.

В 1926 р. в Берліні Дорошенко стає директором Українського наукового інституту, заснованого Скоропадським. Під час Другої світової війни він видає солідний огляд українсько-німецьких зв'язків, від найдавніших часів, під заголовком «Die Ukraine und das Reich». Є підозріння, але немає доказів, що цю працю написано на

вимогу німецького уряду. Дорошенко твердить, що німці спершу бачили Україну "польськими очима", аж до постановня Козацької держави, коли то німці почали звертати більше уваги на Україну. Це зацікавлення послабло в наступні століття через гегемонію Росії й знову виринуло під час Першої світової війни. В праці Дорошенка ніде немає згадки про націонал-соціалістичний режим.

Створюється враження, що Дорошенко широко вірив у німецько-українську співпрацю, не тільки, як можливу, але й як потрібну, при тому, однак, недобачаючи загрози від націонал-соціалістичної системи.

З твору Дорошенка видно його здібність провадити напружену дослідну працю настільки, що це не дозволило йому бачити політичну реальність навколо себе та дати їй правильну оцінку. Він був консервативною, гуманною, ідеалістично наставленою людиною.

Степан Горак (історичний факультет Східньо-Іллінойського університету в Чарлстоні, США) виступив з темою: "Берестейський договір у світлі німецької, австрійської, української та американської літератури".

Німці в більшості добачали в створенні незалежної України "приятну" державу, з якої Німеччина мала б економічну користь та яка була б заборолом проти російського комунізму. Було помітне приятне ставлення до України і перед Берестейським договором, однак була певна критика Центральної Ради. Після перебрання влади Гітлером ставлення змінюється. Німеччина почала бачити Україну очима «Mein Kampf»-у.

Після війни постало нове зацікавлення Україною. Доповідач аналізував різні праці того часу. В німецькій мові найвичерпніша є книжка Боровського «Die Ukrainepolitik 1918». Він згадував також працю О. Федина та німецьких авторів Фішера та Біля. Українською мовою на цю тему писали Дмитро Дорошенко, Каменецький, І. Кедрин, С. Підгайний і багато інших. Радянські історики висвітлювали Берестейський договір, очевидно, неприхильно.

В Америці порівняно мало праць на цю тему. Річард Пайпс у книжці *Утворення Радянського Союзу* тільки побіжно згадує про договір. У іншій побіжній нотатці в книжці Роберта Суллівана є певні неточності.

Франц Гольчеський (професор Новітньої історії вищої школи Бундесверу, Гамбург, Німеччина) говорив на тему: "Спроби дослідів співпраці українців з німцями в Другій світовій війні".

Через неприсутність на доповіді, авторка звіту не має змоги подати інформацію про неї. Відомо тільки, що в дискусії були

висловлені закиди, що доповідач користувався виключно польськими комуністичними джерелами.

Богдан Осадчук-Кораб (Берлін) мав тему: "Німецько-українські взаємини у 20 столітті в дзеркалі радянської та польської історіографії".

Між німецькими та польськими джерелами є фундаментальна різниця. В Польщі з'явилося біля 4 тис. книжок, що стосуються до історії Другої світової війни, коли в СРСР лише яких 100.

В СРСР досі немає ні однієї серйозної праці, базованої на документах (ні в Україні, ні в Росії). Немає цілковито обговорення німецької окупаційної політики. Совети навіть не були зацікавлені в задержанні Еріха Коха, віддавши його до тюрми в Польщі. Література на тему українсько-німецьких взаємин має чисто пропагандивний характер. Немає дослідів про підстави, на яких почалася співпраця ОУН з Райхсвером під час Ваймарської республіки, як також аналізи зв'язків з Третім Райхом. Все тільки зводиться до атак і наклепів на "буржуазних націоналістів" і на Греко-католицьку церкву.

В польській історіографії 1950-их років були дві школи:

- 1) односторонні обвинувачення українців у коляборації з німцями — для виправдання своєї коляборації з СРСР;
- 2) марксистські історики (старі комуністи) добавали не тільки коляборацію з німцями, але й з польськими політиками між двома війнами.

Від 1956 р. з'явилася нова об'єктивність. Головно завдяки закордонним виданням, серед них «Zeszyty historyczne», що виходять в Парижі.

В 1970-их роках знову виникнув протилежний курс через польського псевдоісторика Едварда Пруса, який, мабуть, працює для радянської таємної служби. Він у своїх памфлетах намагається розладнати спроби полагодження зв'язків між поляками та українцями.

Конференція пройшла в товариській атмосфері. Всі учасники жили в одному готелі, так що мали змогу під час сніданків, полуденків та вечер продовжувати дискусії.

Погода весь час була надзвичайно гарна, було соняшно і тепло. Організатори конференції влаштували одного пополудня дуже цікаву прогулянку автобусом до монастиря в Етталь та в Ліндергоф до однієї з резиденцій Людвика.

Дуже прикрою подією для всіх учасників було те, що проф. Торке несподівано вночі перед останнім днем конференції дістав серцевий приступ і його відвезли до шпиталю в Мюнхені.

Конференцію закрит проф. Лупул. Він подякував несприятному Торке та всім учасникам, висловив задоволення рівнем доповідей, як також і з того, що дискусії були цікаві та стримані, не дивлячися на багато емоційних і спірних проблем.

В половині листопада учасники конференції одержали листа з канцелярії Торке, в якому він висловлює жаль, що не міг взяти участі в останньому дні нарад, і повідомляє про те, що він опублікує збірник всіх доповідей.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1987, 7-8, у статті Василя Витвицького "Львів радянський", на стор. 92 (рядок 20 згори) треба читати: найвизначніші. В статті Ізраїля Шагака "«Життя смерти»", на стор. 132 (рядок 18 згори) треба читати: виживання. В статті Клавдії Буревій-Сапоровської "Українська театральна студія імени Курбаса в Москві", авторка просить виправити: на стор. 71 (рядок 4 згори) треба читати: 7,5, 6,5 і 5,5; на стор. 76 (рядок 20 знизу) треба читати: 25 березня 1895 р. в Іркутську, а помер 27 вересня 1973 р. в Парижі; (рядок 28-29 згори) треба читати: гімнастом; (рядок 15 знизу) треба читати: 1917 р. молодий; на стор. 78 (рядок 17 знизу) треба читати: Бергера.

Про авторів

- Віра Вовк** — поет, прозаїк і перекладач, автор десяти збірок поезій, шести збірок прози та численних видань перекладної літератури з української португальською і навпаки. Живє і творить в Бразилії.
- Леонід Плющ** — математик за фахом, колишній працівник Київського інституту кібернетики, колишній політичний в'язень. Від 1976 р. перебуває у Франції. 1980 р. з'явилися у в-ві "Сучасність" його спогади *У карнавалі історії*.
- Остап Тарнавський** — поет, прозаїк і есеїст, автор п'ятьох збірок поезій (*Слова і мрії*, 1948; *Життя*, 1952; *Мости*, 1956; *Самотнє дерево*, 1960 та *Сотня сонетів*, 1984), збірки есеїв *Туга за мітом* (1966) та збірки новель і нарисів *Камінні ступені* (1979).
- Євген Блакитний**, псевдонім Євгена Нольдена-Наконечного — закінчив архітектурний відділ Київського художнього інституту, де вчився малярства у В. Кричевського й рисунку в К. Єлеви. Брав участь у проєктуванні будинку Верховної Ради УРСР у Києві під наглядом арх. В. Заболотного. Викладав рисунок у Києві та Львові. Тепер живе в Гантері, штат Нью-Йорк.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Британської Колумбії у Ванкувері.
- Тит Геврик** — закінчив Інститут Пратта в Нью-Йорку, спеціаліст в архітектурі та містобудівництві. Нині працює директором проєктування Пенсільванського університету в Філадельфії.
- Іван Майстренко** (28. VIII. 1899 — 18. XI. 1984) — визначний український публіцист і політичний діяч.
- Людмила Курилова** — живе у Львові, до Другої світової війни викладала в Харківському педагогічному університеті.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплектні, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>всі інші країни:</i>	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. PYRONIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i> Nina ILNYTZKYJ 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
<i>Велико-британія:</i> Mr. S. WASYLKO 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швейцарія:</i> Dr. Roman PROKOP Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для вplat: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.
ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалюка.
ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемищині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Емма Андіївська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андіївської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892